

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ:
ДАМУ ҮРДІСТЕРІ, ЕСІМДЕР
МЕН ОҚИҒАЛАР**

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 қаз)

Қ

ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған.

Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу №0115PK01688)

Редакциялық алқа:

Қалижанов У.Қ. – филол.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Қирабаев С.С. – филол.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Елеуқенов Ш.Р. – филол.ғ.д., Орда Г.Ж. – филол.ғ.д. (жауапты редактор), Қалиева А.Қ. – филол.ғ.к.,

Жауапты шығарушы:

Құдайбергенов Н., гуманитарлық ғылымдар магистрі

Пікір жазғандар:

Ісімақова А.С., филология ғылымдарының докторы, профессор.
Рахымжанов К., филология ғылымдарының кандидаты

Қ Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: “Print express”, 2017. – 510 б.

ISBN 978-601-80687-9-9

Ұжымдық монографияда тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму бағыттары зерттелген. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеті туралы зерттеулер кейінгі жылдары жазылған шығармаларда қаламгерлердің негізінен тарихымызды түгендеуге бет бұруын танытса, шығармашылық портреттер бүгінгі ұлттық әдебиеттің аяқ алысын бағамдайды. Зерттеушілер қазіргі қазақ әдебиетінің қол жеткізген көркемдік-эстетикалық жетістіктерін жекелеген қаламгерлердің шығармалары арқылы саралаған.

Кітап әдебиеттанушы ғалымдар мен PhD докторанттарға, магистранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне және ұлт әдебиеті мен тарихын білгісі келетін әдебиет сүйер қауымға арналған.

ISBN 978-601-80687-9-9

© М.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты
© «Print express» баспасы, 2017

АЛҒЫСӨЗ

Халық тарихындағы тағылымды оқиғалар қашанда өнер арқылы ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалады. Халық өмірінің белді кезеңдері, дәуір тудырған әлеуметтік, қоғамдық-саяси тартыстар, психологиялық шытырман ахуалдар көркем әдебиетке де негіз болатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, әдебиет ұлттық жадыны сақтау құралы ретінде аса маңызды қызмет атқарады.

Еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық әдеби өмір шежіресінде жаңа тарихи кезеңнің бастау алуына себеп болды. Қазіргі қазақ әдебиеті – көркем мазмұн мен пішін тұрғысында да, идеялық-концептуалдық тұрғыда да жаңарған, толысқан әдебиет. Ұлттық рухтың жаңғыруы әдеби әлемде игі өзгерістер мен құбылыстарға жол ашты. Егемендіктің жариялануы бұрынғы саяси идеологияның салдарынан бұрмаланған ұлт тарихын қайта зерделеуге, тарихтағы және жалпы руханияттағы (дін, тіл, мәдениет, әдебиет) ақтаңдақтардың орнын толтыруға мүмкіндік берді. Ұлттық әдебиеттің саясат құрсауынан (изоляциядан) босап, әлемдік әдеби кеңістікпен ықпалдастығы (интеграциясы) артуынан көркемдік даму арналарында әлемдік мегаүрдістердің әсер-ықпалы айқын аңғарыла бастады. Қазіргі таңда ұлттық сөз өнерінде дәстүрлі реализммен бірге өзге де модернистік, постмодернистік ағымдар мен құбылыстар қатар өмір сүре бастады. Бұл тұста заманауи әдебиеттің тақырыптық аясы айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі қоғамның әлеуметтік проблемалары, жаңа заманның ұлт тыныс-тіршілігі алып келген жағымды-жағымсыз жаңалықтары және өзге сан салалы рухани-мәдени мәселелер қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті тақырыптарына айналды. Олардың иерархиялық қатарынан елі мен жерін қорғаған халық қаһармандарын (хан, би, батыр т.б.), нарық пен демократия дәуірінің кері әсерінен қалыптасқан қоғам өкілдерін (кылмыскер, жезөкше, нашакор т.б.), тіпті мистикалық (елес, аруақ), діни-мифологиялық (періште, пайғамбар, Қыдыр т.б.) бейнелерді де кездестіруге болады. Бұл еңбекте заманауи әдеби үдерістегі осындай елеулі көркемдік өзгерістер мен жаңалықтардың орын алуы жан-жақты тұрғыдан ғылыми сараланып зерделенді. Қазіргі әдеби кейіпкерлер жүйесі де типологиялық тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл тұста кеңестік идеология қалыптастырған жағымды, жағымсыз бейнелер

қатары жоғалып, кез келген кейіпкердің ет пен сүйектен жаралған пенде екенін қаламгерлер өз туындыларымен дәлелдеуге ден қойды. Сондықтан авторлар қауымы «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияда соңғы ширек ғасырдағы ұлттық әдебиеттің қол жеткізген көркемдік-эстетикалық табыстары мен кемшін деген тұстарын жекелеген туындылар негізінде ғылыми саралады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында алдағы уақытта атқарылатын мәселелерді санамалай келіп: «Алтыншыдан, ұлт мақтанышы біздің бұрынғы өткен батыр бабаларымыз, данагөй билеріміз бен жырауларымыз ғана болмауға тиіс. Мен бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсынамын. Бұл идеяны «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асырған жөн. Еліміздің Тәуелсіздік жылнамасы жазыла бастағанына небәрі 25 жыл болды. Бұл – тарих тұрғысынан қас қағым сәт десек те, еліміз үшін ғасырға бергісіз кезең. Әрине, жасалған жұмыстардың маңызы мен ауқымына ешбір күмән жоқ. Дегенмен, осы қыруар істі атқарған, ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың өздері мен олардың табысқа жету тарихы әдетте құрғақ фактілер мен цифрлардың тасасында қалып қояды. Шын мәнінде, Қазақстанның әрбір жетістігінің артында алуан түрлі тағдырлар тұр», – деген болатын.

Осы пікірге сүйенетін болсақ, қазіргі қазақ әдебиетіне бір топ жас қаламгерлер келіп қосылды. Ұлттық әдебиет жаңа кейіпкерлермен толықты. Ал, ақын-жазушылардың шығармаларын насихаттау, оларды оқырманға таныстыру – әдебиеттанушы-ғалымдардың міндеті. Ұсынылып отырған монографияда қазіргі әдебиеттің жетістіктері жан-жақты сараланып, ұлттық әдебиеттің қол жеткізген табыстары бағамдалған. Осы тұрғыдан келгенде, бұл еңбек болашақта жүзеге асатын «Қазақстандағы 100 жаңа есім» атты жобаның алғашқы баспалдағы болмақ.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, К.Ахметова, С.Жиенбаев, И.Оразбаев, Т.Медетбеков сияқты ақындардың қатарын бүгінде Г.Салықбаева, С.Нұржанов, Б.Үсенов, Б.Жақыпов, Т.Көпбаев, Ж.Әскербекқызы, Т.Досымов, О.Тұржанова тәрізді ақындар толықтырды. Өткен ғасырдың

сексенінші жылдары әдебиетке келген бұл буын өкілдері бүгінде ұлттық поэзияны жаңа белеске көтеруде.

1991 жылы Кеңестік империяның таратылуы, Қазақстанның тәуелсіздігінің жариялауы қоғамның барлық саласына, соның ішінде ұлттық әдебиетке де өзінің оң ықпалын тигізді. Елміздің егемендік алуы ел басына күн туған қиын-қыстау заманда туған жерден үдере көшіп, әртүрлі себептермен шекаралас жатқан елдерде мекендеп қалған қандастарымыздың Отанына оралуына мүмкіндік туғызды. Осы уақыт аралығында Елбасының жүргізген көші-қон саясаты жырақта жүрген бауырларымыздың туған жерге оралуына жол ашты. Соңғы жиырма жылдан астам уақыт аралығында Өзбекстан, Қарақалпақстан, Қырғызстан, Монғолия, Қытай Халық Республикасы тәрізді елдерден туған жерге келген миллионнан астам бауырларымыз қоғамның әр саласында қызмет етіп жатса, олардың бір парасы ұлттық әдебиет төңірегінде өнімді еңбек етіп келеді. Сондай қаламгерлер қатарында Жақсылық Самитұлы, Зейнолла Сәнік, Тұрсынхан Зекенұлы, Тұрсынәлі Рыскелдиев, Армиябек Сағындықұлы, Алмасбек Ахметбек, Нұрхан Сұлтанбайұлы, Құл-Керім Елемес, Ерболат Баят, Дәулетбек Байтұрсынұлы, Бақытбек Бәмішұлы, Дүкен Мәсімханұлы, Ғалым Қалибекұлы, Бекқожа Жылқыбек, Иманғазы Нұрахметұлы, Ләззат Игісін, Мұрат Шаймаран, Мағиза Құнапияқызы тәрізді ақын-жазушылардың есімі соңғы ширек ғасырдағы ұлттық әдебиет туралы сөз еткенде аталуға тиіс. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіне қосылған бұл жаңа есімдер ұлттық әдебиетті мазмұны мен түрі жағынан байытып, әр жанрға өз үлестерін қосып келеді.

Қазақ әдебиеті соңғы ширек ғасырда біраз белестерді бағындырды. Бұл тұстағы әдебиеттің негізгі жетістігінің бірі – бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін жанкешті ерлік жасаған тарихи тұлғалардың көркем бейнесінің жасалуы. Олардың бірсыпырасына түркі дәуірінен Қазан төңкерісіне дейінгі аралықтағы айтулы оқиғалар мен сол сәтте үлкен қайрат көрсеткен тарихи тұлғалар, өнер иелерінің өмір жолы негіз болса, енді бірпарасына кеңестік дәуірде өмір сүрген, XX ғасырдың зобалаңдарын басынан өткізіп, кеңестік дәуірде отаршылдықпен күрескен, елі үшін жанын пидә еткен абзал азаматтар өмірі арқау болды. Осылайша әдебиет жаңа тарихи оқиғалармен толықты. Ақын-жазушылар қазақтың

азаттығы жолында күрескен хандар, батырлар, бектер мен билер туралы шағын жанрдан бастап, кең құлашты эпикалық туындылар жазды.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасына белсенді араласып жүрген Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Т.Рыскелдиев, Ә.Сараев, Т.Тілеуханов, Т.Нұрмағамбетов, Ұ.Доспамбетов, Н.Дәутайұлы, Ә.Асқаров, С.Асылбек, Ж.Шаштайұлы, Р.Отарбаев, Қ.Түменбай, Н.Ақыш, М.Байғұт, К.Рахымжан, А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Д.Амантай, Д.Рамазан тәрізді жазушылардың қатары Мәдина Омарова, Лира Қоныс, Мақсат Мәлік, Дархан Бейсенбек, Арман Әлмембет, Алмас Мырзахмет, Әлібек Байбол, Алмас Нүсіп, Әсем Қоспағарова, Үміт Зұлхарова, Мирас Мұқашев, Айнұр Шамшейтова, Аягүл Мантаева, Бейбіт Сарыбай, Ерболат Әбікенұлы, Мәлік Отарбай, Мәди Алжанбай, Қанат Әбілқайыр, Қанат Тілеухан, Нұрлан Қабдай, Мерей Қосын сынды жас жазушылармен толысты. Осылайша ұлттық әдебиетке жаңа есімдер келіп қосылды.

Бұл жылдары қазақ драматургиясы да жаңа тақырыптармен, жаңа образдармен толығып, театр сахналарынан ұлттық қаһармандар орын алды. Ә.Кекілбаев, Ш.Құсайынов, М.Байсеркенов, И.Оразбаев, Д.Исабеков, С.Жүнісов, И.Сапарбай, Р.Отарбаев, С.Тұрғынбек, Ә.Тарази, С.Балғабаев, С.Асылбекұлы, Р.Мұқанова, Н.Ораз, Д.Рамазан тәрізді драматургтер сақ патшайымы Тұмар, Бейбарыс сұлтан, Шыңғыс хан, Абылай хан, Махамбет, Кенесары тәрізді қазақ тарихынан үлкен орын алатын тарихи тұлғалардың, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы, М.Шоқай, Т.Жүргенов сынды алаш арыстарының жарқын бейнесін жасады. Ұлттық драматургия ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы жаппай ашаршылық, отызыншы жылдардағы жаппай қудалау, Алжирдегі аналар, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл өмірі, Семей полигоны, 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі тәрізді тың тақырыптармен толықты. Драматургтер бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы махаббат, мәдениет пен өнер, өнер қайраткерлері, ұрылар мен нашакорлар өмірі арқылы ХХІ ғасырдың өзекті мәселелеріне жан бітірді.

Тәуелсіздік дәуір әдебиетіне тән негізгі көркемдік үрдістерді зерттеуде қазіргі қазақ әдебиетінің идеялық-эстетикалық

бағдарын, дәуірлік сипаттағы көркемдік концепцияларын айқындау мақсатында қазіргі ұлттық әдебиеттің дамуына елеулі үлес қосып жүрген ақын-жазушылардың шығармашылық портреті жасалды. Олардың қатарында Ш.Құмарова, Ш.Бейсенова, Б.Нұржеке, Р.Ниязбеков, Т.Нұрмағамбетов, С.Асылбеков, Д.Әшімханұлы, Қ.Түменбай, Қ.Жиенбай, Р.Отарбаев, Қ.Бегманов, Н.Ораз, С.Досжанова, Б.Жақып, С.Нұржан, Т.Көпбаев, М.Шаймаран, Ж.Әскербекқызы, Д.Рамазан, М.Райымбекұлы тәрізді қаламгерлерді атауға негіз бар.

Тәуелсіздік тұсындағы әдебиет 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кешенді еңбектің 10-томында, «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті» (2001-2011 жж.), «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар» атты М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары дайындаған ұжымдық еңбектерде біршама зерттелді. Бұл еңбекте бұған дейін арнайы зерттеу нысанына алынбаған қаламгерлер мен жекелеген шығармаларға баса назар аударылғандығын ескертеміз.

Зерттеуде бүгінгі әдебиеттегі реалистік, фантастикалық, діни мистикалық мазмұндағы туындылардың көркемдік-эстетикалық, танымдық, тағылымдық маңызына баға беруде тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиетінің кейіпкерлер типологиясы ғылыми сараланып, тұлға концепциясы жан-жақты қарастырылды. Сондықтан мемлекеттік «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламаларының талаптарына жауап беретін ұжымдық монографияны жоғары оқу орындарында қолдануға негіз бар.

Ұжымдық монографияны жазуға тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеп жүрген белгілі әдебиеттанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі С.Қирабаев («Шәрбану Бейсенова»), филология ғылымдарының докторы Г.Орда («Алғысөз», «Қазіргі қазақ лирикасы»), «Поэмадағы дәстүр ұласуы», «Прозадағы көркемдік ізденістер», «Бүгінгі драматургия», «Шәрбану Құмарова», «Бексұлтан Нұржеке», «Рафаэль Ниязбеков», «Тынымбай Нұрмағамбетов», «Серік Асылбеков», «Дидахмет Әшімханұлы», «Қуандық Түменбай», «Қуаныш Жиенбай», «Темірғали Көпбаев», «Маралтай Райымбекұлы»), филология ғылымдарының докторы Н.Ақыш («Нағашыбек Қапалбекұлы»), филология ғылымдарының кандидаты **Ж.Мәмбетов («Қазіргі қазақ лирикасы», «Тынымбай**

Нұрмағамбетов», «Бауыржан Жақып», «Светқали Нұржан», «Мұрат Шаймаран», «Жанат Әскербекқызы»), филология ғылымдарының кандидаты А.Қалиева («Думан Рамазан»), филология ғылымдарының кандидаты Е.Қаныкей («Прозадағы көркемдік ізденістер») және М.Тәшімова («Бүгінгі драматургия»), Ж.Сәрсенбаева («Поэмадағы дәстүр ұласуы»), Н.Құдайбергенов («Қазіргі қазақ лирикасы», «Бексұлтан Нұржеке», «Қасымхан Бегманов»), А.Ахметова («Прозадағы көркемдік ізденістер»), Е.Қуатбекұлы («Бақытбек Бәмішұлы»), А.Жұматаева («Рахымжан Отарбаев») тәрізді жас зерттеушілер қатысты.

***Гүлжаһан ОРДА, филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор***

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭМАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ҰЛАСУЫ

Тәуелсіздік тұсында қазақ ақын-жазушылары қазақ әдебиеті тарихында қалыптасқан дәстүрлі жолды жекелеген жанрлар бойынша дамытып, жетілдіріп келеді. Солардың бірі – қазіргі қазақ поэмасындағы дәстүр ұласуы болса, бұл тұрғыда эпикалық шығармалар жазып жүрген ақындар қатары жетерлік. Бұл жылдары қазақ поэмасы дамудың жаңа белесіне көтерілді. Қазақ поэмасында ұлт тарихының әр дәуірінен үлкен орын алатын ұлттық қаһармандардың көркем бейнелері жасалды. Қ.Мырза Әли, К.Салықов, М.Рәш, Н.Ораз, Ж.Бөдеш, Н.Айтұлы, Н.Оразалин, А.Егеубаев, Т.Әбдірахманқызы, К.Ахметова, Б.Жақып, Қ.Аманжол, М.Бектемірова, А.Мұхаметқалиқызы тәрізді эпик ақындардың шығармалары бұған дейін жарық көрген ұжымдық еңбектерде біршама зерттелді. Сондықтан бұл еңбекте назардан тыс қалған, насихаты жетіңкеремей жүрген ақындардың эпикалық шығармаларына назар аударуды жөн санадық.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэмасына үлес қосып жүрген ақынның бірі – Әділғазы Қайырбеков. Бұл жылдары ол «Қара жартас хикаясы», «Ақ тұма», «Шер-шемен», «Жанартау», «Желтоқсан жаңғырығы», «Қожагелді батыр» поэмаларын жазды. «Қара жартас хикаясы» поэмасы Абайдың:

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым.

Одан да шықты жаңғырық... – [1, 252]

деген өлеңінен мысал келтіріп, Шыңғыстың сырты, Бөкенші асып Ахмет пен Мұхтардың аң қуып, сейілге шыққанынан басталады. Автор сол жартастың тарихына лирикалық шегініс жасайды да, Қодар мен Қамқаның өліміне қатысты аңызға айналған оқиғадан хабар береді.

«Ақ тұма» – қазақ әдебиетіндегі махаббат тақырыбын толықтыратын лиро-психологиялық поэма. Оқиға лирикалық кейіпкердің жігіттікке аяқ басып, қыздарға көз салуынан басталады. Айнұр есімді сұлуға ғашық болған жігіт оның екіұдай көңілін байқаған соң «Бақытты бол өмірде бұдан бұлай!» деп тілек білдіреді. Алайда бұл хат жігіттің ғашықтық сезімін өшіре

алмайды. Оқуды бітірген соң, екеуі екі қалаға оқуға кетеді. Жырақта жүргенмен сүйгенін ұмыта алмаған жігіт Айнұрды іздеп келгенде, оның күйеуге шығып кеткенін құрбысынан естиді: «Осы аптада тойы болды Айнұрдың, Ұзатылды. Естіген де шығарсың?!...». Ал «Тастай қатып тұрып қалдым орнымда, Өң мен түстей халді бастан өткеріп» деген жолдары лирикалық жандүниесіндегі алай-дүлей сезім күйлерін көрсетсе, поэманың соңындағы «...Сол бір әуен жадымда ескірмеді, Сол бір әуен қайтадан естілмеді...» деген жолдар махаббаттың мәңгілік екендігін, оны ештеңе өзгерте алмайтындығын жадымызға салады.

«Шер-шемен» – өзіне дейінгі ақындардың кері кеткен қазақты түзеу жолындағы жанайқайларын және бір қырынан толықтыратын поэма. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп күйзелген Абай, «Маса» болып ызындаған Ахмет, «Оян, қазақ!» деп жар салған Міржақыптар ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы шерменде күйімізге күйзелсе, ақынның айтып отырғаны тәуелсіз ел болған ХХІ ғасырдағы жай-күйімізден хабар береді.

Иланбайды иманға,
Құнығады тек көмейге құйғанға.
Қайта құрып қызметін, достарын,
Ыңғайлайды саудаға күнкөрістік жоспарын, – [1,

283]

деген жолдар бүгінгі замандастарымыздың нарықтық замандағы бақай есепке құрған күн көрістерін толығымен көз алдымызға елестетеді. Ақын рухани байлықтың екінші кезекке шығып, материалдық байлықтың алдыңғы кезекке шыққанына күйзеледі. Замандастарының қызыл итке айналған қызғанышы мен сала құлаш жыландай іштарлығын алдаспанмен қиып түсуді қалаған лирикалық кейіпкер оларды иманға шақырып, «Арда дәуір мен Азат күн, Арманы болды атам заманнан қазақтың!» деп сол күнге жетуді мұрат етеді.

«Жанартау» поэмасындағы лирикалық кейіпкер еліктің лағын қолға үйреткенмен, оның қолда тұрақтамай қашып кеткенін былай суреттейді:

Құралай, сонда,
Жарқабақ аса
Қарғыды.

Бұғауда болу екен ғой оның бар мұңы.

Бостандық алып,

Боз дала кезіп ол кетті,

Ұқтырып маған басқа бір әлем барлығын [1, 293].

Поэманың төртінші тарауының әрбір шумағы «Қоңыр ауыл» деген тармақпен басталады. Автор балалық шаққа лирикалық шегініс жасау арқылы шалғайда жатқан қоңырқай ауылдың қоңыржай тіршілігіне жан бітіреді. «Қоңыр ауыл. Көп көремін түсімде» деген жолдар әрбір адамның өз туған жері – жер жәннаты екендігін айғақтап тұр. Балалық бал дәурені өткен ауылдың сағымға айналған түтініне дейін сағынған лирикалық кейіпкердің сағыныш сезімдері туған жерге деген сезім күйлерін танытады. «Өлең мені, мен өлеңді сатпадым.Талай сырды өлеңге орап сақтадым» дейтін лирикалық кейіпкер сағыныш саздарын өлең жолдарына түсіре білген.

«Желтоқсан жаңғырығы» поэмасы 1986 жылғы Алматы қаласында болған Желтоқсан оқиғасын арқау еткен. «Мұзға шөкті қара нар, Үсік ұрып ізгі үміт» деген жолдардан ел басына түскен нәубет менмұндаласа, «қасқыр итке талатқан Қанішерге сот қайда?!», «Інішектің ішінен Тепкілеген қай жендет?!» деген риторикалық сауалдарға ақын «Ұмытам ба Мәскеудің Қарақұстан ұрғанын!» деп сол бір қаралы оқиғаны Кеңестер одағының астанасы Мәскеудің бұйрығымен жүзеге асқанын жадымызға салады. Алаңда болған қанды қырғынға жан бітірген ақын сол қасіреттің өтеуін, жазықсыз жапа шеккен жастардың жан жарасын кім емдейді, деген сауал тастайды. Сол оқиғадан бері арада отыз жыл уақыт өткенмен, бүгінгі күнге дейін әділ бағасы берілмей келе жатқан оқиға поэма авторының ғана емес, қазақ халқының жанайқайын танытары даусыз. Авторлық ұстаным мен идея поэманың соңғы тарауының «Желтоқсанда жыл сайын Жаңғырады ерлігің!» деп аяқталатын әрбір шумағына сыйып тұр.

Ал, «Қожагелді батыр» – азаттық үшін күрескен батыр бабаларымыздың ерлік істерін насихаттайтын, тарихи тұлғалар туралы шығармалардың қатарын толықтыратын поэма. Ақынның Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданының (бұрынғы Семей облысы, Ақсуат ауданы) Қожагелді ауылының тумасы болғандықтан, батыр баба рухына тағзым жасап, оған жыр арнап отырғаны қуантады:

Қара боран сокса да, сары дауыл,
Батыр туған қызықтың бағына бұл.
Қожагелді батырдың атыменен,
Аталады мен өскен шағын ауыл [1, 349].

Ауылдың бүгінде батыр атымен аталуы – халықты елі мен жерін сырт жаудан қорғау жолында шаһид болған батырларының рухына жасаған құрметін танытады. Қабанбай батырдың қолы Қалба таудың бауырын дүбірлеткен сол бір жылдар оқиғасын ақын көнекөз кейуаналардың әңгіме, естеліктері арқылы толықтырып, Қожагелді батырдың өмір жолы мен оның ата-бабасының шежіресін таратады. Бір жағынан ақ патшаның отаршылдығы, екінші жағынан ортаазиялық хандықтардың басқыншылығы қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын тұралатып тастады. Қазақтар ата-бабасының шұрайлы жерлерінен айырылып, тау-тасқа қарай ығыстырыла бастады. Ақ патшаның шегінен асқан отаршылдығын: «Адам зарын ақ патша естімеді, Отарлаудың алапат көшкіні еді. Қарсыласқан қазақтың ер ұлдарын Казактардың қылышы кескіледі» деген жолдарға сыйғызған ақын сол тығырықтан шығатын жол іздеген батырдың жай-күйінен хабар береді. Екі жақты қыспаққа түскен қазақты Қытай асып, жансауғаламақ болуға бел байлаған батырдың бұл шешімін Уаң патша ағзамның жандайшаптарының құлағына жеткізеді. Осылайша есер Уаң батырын ғана емес, ел намысын оққа байлап береді. Ақ патша Хабаровқа Шығысқа қарай жылжыған «Қазақтарды қайтсең де тоқтат!» деп тапсырма береді. Көшті арғы бетке өткізбеуді көздеген жасақ, мұздай қаруланып бұлайға жақындай түскенде Қожагелді бір шешімге келеді. Қалың Мұрында жинап, атқа қонады: «Қожагелді қалайша құл болады, Сыймайтұғын ноқтаға арда басы!». Жиналған қолға Сүбейби би бата береді. Бірақ қалың қол зеңбіректің аузынан бұрқаған оққа төтеп бере алмай жеңіліс табады.

Тозған елді көруден азап бар ма,
Қазақ құрып кетуге аз-ақ қалған.
Бұйырғаны патшаның шен-шекпені,
Басыбайлы бойсұну кәззаптарға [1, 348].

Ел басына күн туған осындай сәтте атқа қонған батырдың қазасы «Батыр бір оқтық» екенін түсіндіргендей.

Ақын Қасымхан Бегмановтың қазақ тарихынан сыр шертетін толғаулары мен дастандары жетерлік. Солардың бірі – «Тұяқ серпу» атты толғауы болса, оған XX ғасырдың қайғылы оқиғаларының бірі – Созақтағы халық көтерілісі арқау болған. Кеңестік дәуір тұсында «бай-кулактардың көтерілісі» деп қара күйе жағылған халық көтерілісіне араға алпыс жылдай уақыт салып, бүгінгі күн биігінен қараған ақын сол бір қасіретті шындықты «Әжім басқан жесірдей құба далам... Қайтейін бір күнің жоқ сенің-дағы, Өксігін ішке тартып жыламаған», – деп қайта тірілтті. XX ғасырдың тағы бір шындығын негіз еткен тарихи дастаны – «Шерлі Түркістан». «Мұстафа Шоқай жолымен» атты екі томдық тарихи-деректі, танымдық сапарнама еңбегі мен төрт бөлімнен тұратын тарихи деректі фильмі еліміздегі орта мектептерде тарих пәнінен қосымша электрондық оқулық ретінде бағдарламаға енгені белгілі. Қазақ әдебиетіндегі Мұстафа Шоқай бейнесін толықтыратын туындының бірі ретінде «Шерлі Түркістан» дастанын атауға негіз бар. Осы дастан жөнінде М.Қойгелді: «Ірі тақырыпты ұлттық бағыттағы ірі дарындар ғана шебер жырлай алатыны ақиқат. Менімше Қасымхан Бегманов жан-жақты осындай ірі дарын иесі», – деген болатын [2,14].

Себебі, бұл дастанды ақын Мұстафа Шоқай жүрген жолдармен жүру барысында, ауылы Наршоқыдан Берлинге дейінгі аралықты өз көзімен көрген соң, оның басынан өткен тарихты жан тәнімен сезінгеннен кейін жазған еді. Бұл шығарманың басқа туындылардан негізгі артықшылығы – сол сапарға қатысты тарихи деректердің қоса берілуі. Поэмада Мұстафа бейнесін толықтыратын құжаттардың белгілі мақсатта қолданылғаны анық. Мәселен, Мұстафа Шоқайдың өз жазбалары, Мария Шоқайдың 1958 жылдан бастап жазыла бастаған «Менің Мұстафам» атты естеліктері бас кейіпкер өмірінің белгісіз беттерін толықтырып тұрса, ақынның «Мұстафа Шоқай жолымен» атты сапарнама кітабынан алынған үзінділер мен 2012 жылы Өскемен қаласының сотында жеңіп шығуын растайтын құжат оның Мұстафаның жоқтаушысы, осы тақырыптың тыңғылықты зерттеушісі екендігінен хабар береді. Ақынның Мұстафаның аруағына адалдық танытқаны үлкен ерлік еді. Мұндай игілікті істі кешегі алаш арыстарының идеясын жалғай алатын, елі мен халқын шынайы сүйген азамат қана қолға алатыны жасырын емес. Жеке

бастың құлқынынан аса алмай, әркім өз басын күйттеген бүгінгі нарықтық заманда нар көтерер ауыр жүкті иығымен көтеру – екінің біріне бұйырмаған бақыт.

«Жүз жылдықтар ағады, Құранның асыл парақтарында» деп басталатын шығармадан өтіп жатқан жүз жылдықтар қазақ халқының тарихынан үлкен орын алатын айтулы оқиғалармен ғана емес, күнделікті қарбаласқан күйбең тіршілікпен өтіп жатқанын аңғартады. Ә, дегенде Париждің Шанзелия көшесінде қаңғырып жүрген лирикалық кейіпкермен кездесеміз. Автор лирикалық кейіпкердің осы күйінен хабар беру үшін лирикалық шегініс жасайды. Сырғып өткен сағаттар мен жылжып өткен мың жылдықтардың халық, ел өмірінен үлкен тарихи оқиғаларымен есте қалатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде өткен тарих қазақ халқының да қаншама қасіреттерінен хабар береді. Мұстафаның туған жері Наршоқының бүгінгі жабырқау күйі, большевиктердің оны ұмыттырмақ болған іс-әрекеттерінің күлі көкке ұшуы, еліміз тәуелсіздік алған соң, арысын іздеген елдің азаматының аруағына бағыштап құран оқуы, ел есін жиған соң, оны жоқтаушылардың шығуы – бәрі де өмірден алынған шындық. Өткен ғасыр басындағы Қазан төңкерісі қазақ даласына қайғы мен қасіретін арқалай келгенін бүгінгі таңда ғана біліп жатқанымыз жасырын емес. Ақын қызылдар қырғынын: «Кім қарсы, түгел өледі, Өртендер, бәрін бұзындар», «Қырып сап бәрін келеді, Қалаға кірген қызылдар» деген жолдарға сыйғызған. Сай-салалардың қанға бөккені, қалалардың күлге айналғаны, кітапханалардың өртенгені, бейіттердің ашылып, сүйектердің шашылғаны, байлар мен молдалардың қуғынға ұшырағаны, аналар мен балалардың панасыз қалғаны – бәрі де қызыл империяның қысастығы екені шынайы бейнеленген. Түркістаннан Қоқан ауған Мұстафаның соңына түскен отаршыл империяның қызыл әскері ол жерден де саябыр тапқыздады. Большевиктердің ультиматумдарына қарсы болғаны үшін кеңселеріне оқ жаудырып, көзін құртпақ болғанда бас сауғалап моладан пана тапқаны, мүрделердің ішінде жанына сауға тілеген Мұстафаға поляк жігітінің көмек көрсеткені, Қоқаннан Стамбулға, Стамбулдан Берлинге бет алғанда басынан өткен қасіретті күндерін бүгінгі ұрпақтың ұмытпауы үшін сол бір қаралы күндерге жан бітірген. Халқының бүгінгі азаттығын аңсаған өр ұланын тәуелсіз ел азаматтарының іздеуі, оның жүрген жолымен жүріп, рухына тағзым етуі қуантады. Дастаннан бұл

сапардың оңай болмағанын, лирикалық кейіпкердің санасына сілкініс алып келгенін түсіну оңай.

Дастанда Наршоқыдан басталған сапардың Францияның Шелль қаласында аяқталғанына куә боламыз. Ақын Мұстафа Шоқай жүрген жолмен жүру арқылы Ташкент мен Алмания аралығындағы «тар жол, тайғақ кешу» жылдарынан хабар береді. Басына іс түскен қиын күндерде қасынан табылған жан жары Мария Шоқайдың бейнесін:

Көңілі қазақтардың даласындай,
Пейілі түріктердің қаласындай.
Көңілі шалқып жатқан теңіздейін,
Ұлттың ұлағатты анасындай, – деп суреттейді [2,

269].

Мұстафа Шоқайдың қайтыс болғанына қырық күн болғанда Париждегі мұсылмандар мешітінде еске алу рәсімін өткізгенін растайтын Мария Шоқайдың мына жазбалары: «Өліміне қырық күн толғанда мен оған арнап Париж мешітінде еске алу рәсімін өткізіп, «Дебасси» залында саяси күн ұйымдастырдым. Оған украин, әзербайжан, грузин эмигранттары мен жалпы кавказдықтар және басқа да ұлт өкілдері қатысып, сөз сөйледі. Бәрі Мұстафа, оның қызметі туралы айтты...» деген деректер дастанның бағасын арттырып тұр. Араға қаншама жыл салып, осы мешітке барған жанның қандай күйде болатынын:

Толқыдым сол бір мешіттің,
«Дебасси» деген залында...
Тәубаға келер залым да,
Жырақтап жылдар кетіпті-ау.

Мешіттің осы залында,
Шоқайдың асы өтіпті-ау, – деген жолдардан аңғаруға негіз бар [2, 263].

Ақын осылайша «Түркістанның қасіретінде қасиетінің жатқанын» Мұстафа Шоқай өмірі арқылы шынайы бейнелей білді. Сондықтан да ол:

Бәйтерегім, асқар тауым, еңселім,
Ойларыңнан қуат алам жеңсе мұң.
О, дүниеге ала кеткен өзіңмен,

Қасіретіңнен айналайын мен сенің [2, 278], – деген түйін жасады.

Қадыр Мырза Әли ақын шығармашылығы туралы: «Қасымхан Бегманов поэзиясына үстірттік, асығыстық, фрагменттік, салғырттық мүлдем жат құбылыс. Ол нені болса да, жаны өртеніп, егіліп, төгіліп жазады. Ең соңғы тамшысына шейін сарқып, таусылып жазады», – деген болатын [3]. Көріп отырғанымыздай, Қ.Бегманов бұл жолы да Мұстафа Шоқай жолымен жүрген сапарына жан бітіріп, бұл тақырыпты жете зерттегенін байқатты. Дастанның соңындағы «Түркілер, бірігіңдер Тұран болып», – деген тұжырым Мұстафа Шоқай идеясының өлмейтінін аңғартады.

Ақын поэмаларының ішінен Алаш зиялыларының рухына арналған «Алашорда аманаты» атты поэмасының қазіргі қазақ поэзиясынан алар орны ерекше.

Дала бұл қара жолы ширатылған,

Қаласы, моласы да қиратылған.

Зарығып жел өксиді, опырылған,

Қаркылдап топ қарға ұшты зиратыңнан [4], –

деп басталатын поэманың айтары тереңде. «Мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының басынан өткізген қасіретке толы қаралы күндер халқымыздың тарихына қара әріппен жазылса, ақын сол бір зобалаң жылдарды еске ала отырып, бүгінгі егемендігіміз үшін шаһид болған арыстарымыздың рухына тағзым жасайды. Жер бетінде Жаратушының еркінен тыс ештеңенің жаратылмайтынын ескерткен ақын Алтай мен Атыраудың арасын мекен еткен халқымызға осы кең байтақ жерді Алла тағаланың өзі нәсіп еткенін жадында ұстап: «Жаратқан Ием сақта қазағымды, Дүниеде сан құбылған шыр айналып», – дейді. Олай болса, ата-бабаларымыздың сол жерді көз алартқан сырт дұшпаннан аман сақтап қалуы кездейсоқтық емес. «Мола таппай жер бетінен, дүние-ай, Көкжиекке Құран оқып тұрамын» дейтін лирикалық кейіпкердің жанайқайы отаршыл империяның қол астындағы ұсақ ұлттарды жер бетінен жою саясатының жоғары дәрежеде орындалғанынан хабар беріп тұр.

Алашорда туралы сөз қозғағанда бірінші кезекте оның көсемі Әлихан Бөкейханов ойға оралатын болса, поэмада Әлихан туралы пікірдің алғашқы орынға шыққаны орынды. Үстіміздегі жылы Алаш көсемінің 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО көлемінде аталғалы отырғанда оның өміріне қайта үңілу арқылы

тарихтан сыр шертеді. Әлихан, Жәханша, Халел, Смағұл, Әлімхан, Мұстафа, Шәкәрім, Міржәқып, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбектердің еңбектерін еске салумен алаш арыстарының шексіз қызметіне бас ие отырып, олардың істерін Мұстафа Шоқай, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұландардың жалғастырғанына шүкірлік етеді.

Поэмада есімдері ерекше құрметпен аталатын бір топ қазақтың батыр қыздары да бар. Олардың қатарында Бопай, Бегім ханымдар, Бошантай, Шахзада сынды арулар, Әлия мен Мәншүк тәрізді Ұлы Отан соғысы батырларының есімдерін атауға болады. Олардың бірі қайын жұртына өкпелеп, алты ұлын тегіс атқа отырғызса (Бопай), бірі оққа ұшып (Шахзада), келесісі граната лақтырып қаза тапты (Әлия мен Мәншүк). Бұл арулардың Махамбет, Кейкі, Кенесары, Наурызбай сынды батырлармен қатар аталуы ел басына күн туғанда жауынгер халықтың өр ұландары жаппай атқа отырғандығымен ұштастырылған.

«Ақан болып айдалада аңырап, Махамбет боп жота үстінде зарладым» дейтін автор қазақтың Жиделібайсынан айырылғанын тілге тиек ету арқылы ата-баба аманатының тістегеннің аузында кеткен тағдыр тәлейі туралы ой қозғап, «Адамдар ұмытуға бола ма екен, Алла мен Алашорда аманатын». деген түйін жасайды. Замандастарына ой тастаған авторлық ұстанымнан аманатқа қиянат жасауға болмайтынын аңғару оңай.

Қазақ даласындағы қасіреттерді адам баласы түгіл, табиғат-ананың өзі көтере алмайтындығын «Қайран дала, атадан мұра қалған, Атыз-атыз тарихтан бұлақ алған. Арыстары есіне түскен сәтте, Ауық-ауық бұлттары жылап алған...» деп кейіптеу арқылы бейнелеген. Алғашқы шумақтың бірінші тармағының астарына үңілетін болсақ, ақын бабаларымыздың білектің күші, найзаның ұшымен қорғаған кең жазира даласының бүгінгі жай-күйін есімізге салып отырғанын аңғаруға болады. Екінші тармақ атыз-атыз арықтармен қуалай аққын судың егістікке жайылып жататынын еріксіз есімізге түсіреді. Осындай балама сурет арқылы жансызға жан бітірген ақын қазақ тарихының сан бұралаң жолдарын көз алдымызға елестетеді. Қазақ тарихында елі мен жері үшін мезгілсіз шейіт кеткен, есімдері алтын әріппен жазылуға тиіс хандар мен батырлар, қоғам және мемлекет қайраткерлері

жетерлік. Солардың бір парасы – ХХ ғасырдағы сталиндік репрессияның құрбаны болғаны Алаш арыстары.

Поэмадан кейіптеудің осындай әдемі үлгілерін көптеп келтіруге болады:

Көрмеген қиялыңды елең қыла,
Тау суын алып қашты төмен жыра.
Етпеттеп теріс қарап жата қапты-ау,
Ортасын жолдар бөлген белең мына...

Жұлдыздар ағып жатты із қалдырып,
Өксігін ішке тартып өзендерім...

Қ.Бегманов поэзиясы жөнінде Т.Молдағалиев: «Меніңше, осы махаббат ақыны деп мен Қасымхан Бегмановты батыл айтар едім. Бегмановтың бекзадалары аса сұлу да емес, жарқылдаған ойлы, мұңды, сыпайы қарындастарым туралы, қыздарым туралы Қасымхан терең сыр шертеді...

Қасымхан өлеңдерінің бәрі жақсы, өте жақсы. Ол адам жанынның ең нәзік сәулелерімен ойнайды. Адам жанына әдемі ән болып естіледі. Адам жанын аялайды, ардақтайды, асқақтатады», – деген болатын [5].

Қазіргі қазақ поэзиясы өкілдерінің бірі – Сәуле Досжанова. Оның тырнақалды туындылары Ұйғыр ауданының «Іле аңғары», облыстық «Жетісу» газеттерінде жарияланып тұрған. ХХ ғасырдың сексенінші жылдары (1982-1987) университет қабырғасында жүрген кезінде өлеңдері жас ақындардың «Аудитория», «Тоғыз перне», «Қарлығаш» жыр жинақтарына еніп, жастардың «Жігер» фестивалінде лауреат болып республикаға таныла бастады.

Осы жылдар аралығында «Жыр тәж», «Арман қала», «Менің жалғыз серігім» атты жыр жинақтарымен ұлттық поэзияның қоржынына олжа салды.

Ол әр жылдары республикалық көлемде өткен жыр мүшәйраларына қатысып, жүлделі орындарды иеленіп отырды. Олардың қатарында Тәуелсіздіктің 10 жылдығы қарсаңында Қазақстан Журналистер Одағының Әнуар Байжанбаев атындағы сыйлықтың лауреаты (2001), ҚР Парламенті мен Қорғаныс министрлігі бірлесіп өткізген жыр бәйгесінің бас жүлдегері (2002), «Нұр Отан» ХДП жариялаған «Елім деп соққан жүрегім»

республикалық байқауында поэзия жанрының Бас бәйгесін алды (2010), «Тәуелсіздікке тарту» атты Республикалық жыр мүшәйрасында жүлделі орынды иеленді, Астананың 15 жылдығына арналған «Жайна, жаса, Астана» жыр мүшәйрасында екінші жүлдені иеленгенін атасақ та жетіп жатыр.

2014 жылы шілдеде ашылған ҚР Ұлттық мұражайының экспонаттары қазақ ақындарының біразына ой салғаны белгілі. Осы мұражайдағы АЛЖИР тұтқындарының пайдаланған заттарының ішінен ерекше көзге түсетіні – Гертруда Платайстың естелігі. 1938 жылы Ақмолада ашылған әйелдер лагеріне тұтқындардың түкпір-түкпірден әкелінгені белгілі. Репрессия құрбандарының естеліктері сол бір ауыр жылдардан біраз мағлұмат береді. Олардың кейбірін өзі жазса, енді бірінің айтқандарын қолына қалам ұстаған қаламгерлер жазып алған. Осындай бір естелікке жан бітірген өлеңнің жазылу тарихы да қызық. 1938 жылы Бутырская түрмесінен АЛЖИРГЕ ауыстырылған тұтқынның бірі – Гертруда Платайс. 1910 жылы Германияда дүниеге келген, ұлты – неміс. 1938 жылы 5 жылға бас бостандығынан айырылған ол 1946 жылы ғана босатылған. АЛЖИР мұражайының қызметкері айтып берген естелік бойынша жазылған өлең «Курт – драгоценный камень» деп аталады. Оны жазған Ақмола облысының тұрғыны, тарих пәнінің мұғалімі – Раиса Голубева. Бір күні тұтқындарды Жалаңаш өзеніне қамыс шабуға алып келеді. Оларды көрген үлкен ақсақалдар мен балалар тұтқындарды таспен ата бастайды. Күзетшілер: «Көрдіндер ме? Сендерді Мәскеуде ғана емес, мұндағы ауыл тұрғындары да жек көреді», – деп сақылдап күле бастайды. Сол кезде сүрініп құлаған бір тұтқын әйелдің мұрнына қатықтың, сүттің иісі келеді. Мұздың үстінде жатып біреуін аузына салып көрсе, дәмі ауызды үйіреді. Ұсақ тастардың сүттен жасалған тағамның бір түрі екенін білген ол әлгі тастарды еңбектеп жүріп түгел теріп алып қалтасына салады да, кешке казармаға алып келеді. Келген соң қазақ әйелдерінен сұраса, ол шынымен күнге кептірілген қатықтан жасалған құрт екенін біледі. Мұражай қызметкеріне Гертруда Платайс осы оқиғаны көзіне жас ала отырып айтып береді. Осы естелік қатты әсер еткендіктен Раиса ол жөнінде өлең жазады. Автор тұтқындардың аштан өліп қалмағанына сол бір құрттың көп септігі тигенін, олардың жергілікті халықтың қамқорлығы мен

қонақжайлығының арқасында тірі қалғандарын шынайы суреттеген.

Басқа жерлерге жіберілген тұтқындарға қарағанда, Қазақстанға жіберілгендерінің көпшілігі аман қалуын олар жергілікті халықтың қамқорлығынан, мейірбандығынан деп түсіндіреді. Қойшылар қой баққан болып жүріп бұта түбіне түйіншекпен бірде нан, бірде ет, бірде құрт тастап кетіп отырған. Айтуларына қарағанда, олар тұтқындарға қай бұтаның түбіне тастағандары туралы белгі қоюды да ұмытпаған. 1930 жылдардағы аштықты, одан кейінгі жаппай қудалауды, сталиндік зұлматты көрген қазақтар бұл лагерьге халық жауларының жарлары емес, ұлтын сүйген жандардың аяулылары тоғытылғанын білді, түсінді. Сондықтан оларға қолдарынан келгенше қамқорлық жасады. Неміс қызының бір түнде мұсылман дінін қабылдап, Аллаға құлшылық жасауы, Жаратқаннан жергілікті халыққа тілек тілеуі осының жарқын көрінісі болса керек. Мұражай қызметкері Раиса Жақсыбаеваның айтуына қарағанда, бұл лагерьдің тұтқындары 1938-1939 жылдары ғана қаза болған. Ол: «Тұтқындардың дені қарындаш пен қалам ұстаған интеллигенция өкілдері болғандықтан, жер жыртып, қамыс жинап, тракторда ауыр жұмыс істеуге жарамандықтан қайтыс болған», – дейді. Ал тірі қалғандары қазақ деген халықтың жомарттығын, қонақжайлылығын күні бүгінге дейін өз ұрпақтарына түсіндірумен келе жатқанына жоғарыдағы өлең жақсы мысал бола алады.

Осы оқиғаларды негіз еткен шығармалардың қатарында Ғ.Жайлыбайдың «Қара орамал» (2014) поэма-реквиемі мен С.Досжанның «АЛЖИР-дегі арулар» (2015) атты ақ өлеңмен жазылған поэмасын атауға негіз бар. Ақындардың бұл тақырыптарды жете зерттеп, бірсыпыра тарихи мәліметтерді жинау арқылы үлкен дайындықпен келгені мәлім. Ғ.Жайлыбай Ахмет Иүгінекидің «Жамандық жасасаң да, жақсылық жасасаң да жауапсыз қалмайды», Андре Жидтің «Шындыққа жеткен адамға емес, оны іздеп жүрген адамға сеніңдер» деген ұлағатты сөздерін эпиграф ретінде алу арқылы оқырманға ой салған. Сонымен бірге ол ГУЛАГ-тың құрамында 61 лагерь болғаны, Карлаг-тың солардың ең ірілерінің бірі болғаны жөнінде айтылған. «... КСРО НКВД лагерьлерінің Бас басқармасына қарасты қапастар мен түрмелерде жалпы саны 4 миллионға жуық сотталғандар отырса,

олардың 1-1,5 миллионнан астамы Карлагтан өткен», – деген деректің өзі-ақ бұл лагерь туралы мол мағлұмат беріп тұрғаны анық [6, 20]. Сонымен бірге ақын жер атауларының тарихи оқиғаларға негізделгендігіне назар аудара отырып, сол өңірдің кешегі аласапыран күндерінен хабар береді. «Степлаг», «Карлаг», «Қоңыртөбе» («Долинка»), «Қарабас», «Просторный», Шерубай-Нұра өзені тәрізді жер атаулары, «Ақой», «Бұрма», «Батық», «Жартас», «Жалаңашкөл» (Қызжылаған), «Бидайық», «Дәрия» сынды КарЛаг нүктелері, Ахметжан Сармантайұлының «58-статья» күйі, Ирина Борхманның «Үзілген сапар» картинасы, «Мамочкино моласы», «Гармоншы. 1973», «Алжир тұтқыны Гертруда Платайстың естелігі» тәрізді дерек көздерін тиімді пайдалану арқылы Карлагтың адам құйқасын шымырлатар шындығына жан бітірген. Ақынның:

«Жалаңашкөл» жанында қыз жылаған –
Орап алып сүт аққан омырауын.

Немесе:

Аза бойды қаза ғып Ана біткен –
Аңырайды «Алжирде» шашын жайып [6, 30], –
деген жолдарынан ХХ ғасырдың қазақ халқының тарихына қара әріппен жазылатын қаралы жылдарындағы әзиз аналардың көз жасы шынайы бейнеленген. Ұрпақ жалғастырушы аналардың басына түскен бұл қайғы қазақ халқының тағдыр тәлейіне жазылған қасірет еді. Қазақ халқы осындай оқиғаларды жер атаулары арқылы ғасырдан-ғасырға жеткізіп отырғанын мына жолдардан көруге негіз бар:

Арын төксе анаңның
күзғын,
арам,
жүргеніміз не керек біздің аман.
Көз жасына ескерткіш – «Жалаңашкөл» –
қазақшасы «Алжирдің» – «Қызжылаған».
Қызжылаған...[6, 31]

«Адамзаттың аққуы аналар ғой – қорықпайтын қай қоғам киесінен?» деген ақын осы поэмасы арқылы қуғын-сүргін құрбаны болған аналарымыздың рухына бағыштап сөзден ескерткіш тұрғызды.

Сонымен бірге ақынның келтірген дереккөздері шығарманың мазмұнын толықтыруға қызмет етіп тұр. Қарағанды облысы, Абай ауданы, Жартас кентінің аумағындағы «Мамочкино моласы» атанған мола туралы мынадай мәліметті атауға болады: «Мұрағат деректері бойынша, мұндай үйлерде балалар өлімі өте жоғары еді. Мәселен, 1941-1944 жылдары 924 бала, ал 1950-1952 жылдары 1130 сәби опат болған...», не болмаса: «Карлаг» тұтқындарының арасында ғалымдар, ойшылдармен қоса 1000-нан аса әртіс, 360 пианист, 100-ге тарта суретші болған...» – деген деректердің шығарманың мазмұнын толықтырып тұрғаны даусыз.

Осы тақырыпты екінші қырынан толықтырған С.Досжанның «АЛЖИР-дегі арулар» поэмасының «1938 жыл. Жиырма алтыншы нүкте» деген бірінші бөлімінде еш дәуірде болмаған «АЛЖИР» деген тозақ туралы мәлімет беріледі. Ақын 1938-1953 жылдар аралығында жұмыс істеген АЛЖИР – «жер бетінің тозағы» атанған лагерь болғанын ондағы оқиғалармен растай түскен:

Жиырма алтыншы нүктеге жиырма мың жан
камалды,

Кеше жүрген зиялы бүгін тұтқын саналды.
Жібек көйлек үстінде күн көзімен ыдырап,
Төзімдері тулақ боп, сезімдері тоналды.

Үш жүз алпыс әйелден барақтарға қамапты,
Ауа жетпей түнімен бүргелері талапты.
Тікенекті сымменен қоршап, итпен күзетіп,
Отыз еркек күніне отыз рет санапты [7, 257].

«Түнгі барақта» деп аталатын екінші тарауда тұтқындағы әйел-аналардың мүшкіл хәлі суреттелген. Тас еден, тас қабырға ортасында жатқан жандардың аянышты тағдырлары «Құстай боп қыста жұлған қауырсынын», «Сыздайды сүт кернеген омырауы, Жоқтаумен балапанын ембей қалған», «Бұл дала бұрын-сонды көрді ме екен, Тірідей ананы отқа салғандарды», «Жендеттер жасап жатқан сұмдықтарды, Естіген түнгі дала мүлгіп, талды», «Көз жасы, адам қаны еден жуып, Бетондар сіңіретін шындықтарды» деген жолдарға сыйып тұр.

Бес бөлімнен тұратын поэманың біріншісінен айырмашылығы – жекелеген кейіпкерлер өмірінің таратыла сөз болуы, олар туралы оқырманға кеңірек мәлімет берілуі. Ол

кейіпкерлер – Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, Қазақ Кеңес республикасын құрушылардың бірі Ұзақбай Құлымбетовтің жары Айша, Солтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы Ораз Дәулетовтің жары Мәриям, Түркістан Орталық атқару комитетінің төрағасы Тұрар Рысқұловтың жары Әзиза, «Социалистік Қазақстан» газеті редакторының орынбасары, жазушы Бейімбет Майлиннің жары Гүлжамал, Халық ағарту комиссары, Түркістан уездік атқару комитетінің төрағасы Сұлтанбек Қожановтың жары Гүлжиян, Фатима Диваева, Мағрипа Досжанова, Мая Бағысбаева еді. Айша жер қазып, батпақ құйып, балшық тасыса, Мәриям жүз саулықтың бақташысы болды. Әзиза бір табын ірі қара мен бес саулықты алдына салса, Гүлжамал мен Гүлжиян да жас өмірін мал соңында өткізді. Арқаның бет қаратпаса аязында күндіз-түні мал соңында жүрген нәзік жандылардың жан жарасын жеткізе суреттеді. «Асыл жарлар» атты үшінші бөлімде:

Бұзау үшін көктемде өліп қалған,
Жендеттер үш әйелді атып салған.
Шошынып сол сұмдықтан күзет қойды,

Өздері бір-біріне болып құрбан [7, 263] – деп олардың күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылғандығын еске алды. Жүздеген аналарды ішіндегі баласымен соттағандықтан олардың сәбилеріне де «Отанға жау», «Халықтың жауы» деген айыптар тағылды. Төртінші «Нәресте «жаулар» тағдыры» бөліміндегі сәбилердің тағдыры одан да аянышты еді.

Шегінеп кетсе «өлігін көрмейміз» деп,
Іздеген жан боп жатса, «бермейміз» деп.
Бөшкеге салып жинай береді екен,
«Көктемде тоң ерісе» жерлейміз деп [7, 265] –

деген жолдарды оқып отырғанда адам баласының қолымен жасалған жауыздықтардың осындай да түрі болғандығына еріксіз жағанды ұстайсың. Ақынның «...Арқа жаққа елеңдеп жүрем, қалқам, Зарлы үні естілгендей жетімдердің» деп отыруы тегін емес. Өзі де бала тәрбиелеген ананың ана мен бала қасіретін егіле отырып жырға қосуы да осыдан. Ал, «Қазақтың қасиетті құрты» атты бесінші бөліміне Гертруда Платайстың естелігі негіз болған. Ақын қанша жанның өмірін сақтап қалған қазақтың қасиетті құрты жөнінде «Қазақтардың құртының сол бір дәмін, Ұмытпайды татқан жандар аштықта» деген түйін жасайды.

С.Досжанның «Ақынның ғашық жүрегі» – қазақтың ақиық ақыны М.Мақатаевтың 1999 жылы «Жалын» баспасынан шыққан «Қарасаздан ұшқан қарлығаш» атты күнделіктер кітабын оқығаннан кейін туған поэма. Автор ақын күнделігінен 1974-1975 жылдары жазған өмір жайлы бірнеше жазбаларын мысалға келтірген. М.Мақатаев 1974 жылдың 14 ақпанында:

«Сонымен достар,

Бүкіл менің жазғаным – бар жоғы бір ғана бүтін поэма. Адамның өмірі мен өлімі, қам жеулері мен қуанышы туралы поэма» [7, 204], – десе, сол жылдың 21 қыркүйегінде:

«Менің белгісіз досым!

Сен маған: өз семья, өз үйің, өз ошағың бар, тағы саған не жетпейді дерсің? Жоқ, олай емес, менде семья, ата-ана, туыс жоқ. Мен өмір сүріп жүрген үй – үй емес, тіршілігімдегі табыт...» – деген екен. Күнделіктегі жазбалар авторға үлкен ой салғанын «Күнделікті оқып алып, ағыл-тегіл жыладым, Тағдыр неге аяды екен нәзік жаннан шуағын?» деген жолдардан аңғарамыз.

Автор ақын тағдырының ауыр болғанын оның өз сөздері арқылы қайта тірілтіп, оған жан бітірген:

Үйің – табыт,

Босағасы – қара жердей болса да,

Басқалардай кете алмадың, сол табытты бір теуіп.

Бұл жолдар ақынның отбасына деген адалдығын ғана емес, ар алдындағы азаматтығын толықтырады. Замандастарының ақын жанын түсінбегенін, оның өмірі қиыншылықта, жоқшылықта өткенін түсінген автор «Күпі киген қара өлеңге шекпен жапқан ақынды, Адам қорлап, заман қорлап көрсеткені-ай білекті» деп ол өмір сүрген қоғамдағы адам мен заманға деген ренішін ашық айта білді. Кезінде Мұқағалидың өлеңдері солақай сынға ілігіп, теріс бағаланғандығы бір жағынан сыншылардың пендешілігін танытса, екінші жағынан сол тұстағы әдебиеттің жай-күйінен хабар береді.

Қайран ақын, мейірімді әке,

Қайырымды жар болатын.

Тек жоқшылық қырқушы еді сезімінің қанатын.

Мінбеде ме, түрмеде ме – жалғыз жанға бәрі бір,

Өлең оқып ақтарылып, ақын жүрек жанатын, –

деген жолдардың өзінен көп сырды ұғуға мүмкіндік бар. Үйде де, түзде де жағдайы болмаған ақынның өлеңдері сол қоғам үшін емес, болашақ үшін жазылғандай әсер аласың. Шынында да өзі өмір сүрген қоғамнан тиянақ таппаған М.Мақатаевтың поэзиясы бүгінгі қазақ поэзиясынан өзіндік орын алғанын бүкіл әлем мойындап отыр. Қазіргі таңда ақын өлеңдері бірнеше шет тілдеріне аударылып кеңінен насихатталуда.

Бір өкініштісі – ақынның өмірінің соңында бір ай бойы жазып, жастық астында жатқан жырларының ешкімге керек болмай ауруханада шашылып қалуы, оны еден жуушы орыс әйелінің сыпырып қоқысқа апарып төгуі. Поэманың ең соңғы жолы «Жыр не керек наданға...» деп аяқталады. Иә, осылайша Мұқағали жырының қадіріне жетпеген надандар оның қағазға жазылған өлеңдерін жиып алуды да ойламады. Автор ақынның өмір мен өлімнің арасында арпалысып жатып жазған жыр жолдарының осылай аяқасты болып қалуы – ұлттық поэзия үшін, қазақ халқы үшін қасірет дегенді айтқысы келеді. Осылайша поэма қазақ ақыны мен ұлттық поэзиясының кешегісі мен бүгінінен сыр шертіп тұр.

Ақынның келесі поэмасы – «Әйел және махаббат». Мұнда да ар мен адамгершілік мәселесі көтерілген. Ақын ауруханада бірге жатқан келіншектің өмір тарихын тыңдай отырып, оның тағдыр тәлкегіне ұшырауын тілге тиек етеді. Жиырма жасында іштегі үш айлық баласымен жесір қалған келіншектің жан жарасын түсінген ақын оның бейнесін «Өз жараңды өзің жалап келіпсің, Киіктейін садақ тиген далада» деп бейнелейді.

О, Махаббат, сен осындай нәзік пе ең,

Байғұс әйел сүйгеніне жазықты ең.

Екеуінің табыспаған тағдырын

Табыстырдым өлеңіммен жазып мен [7, 250], –

деп аяқталған поэманың идеясы «Адамның басы – Алланың добы» дегенге саяды. Адамның барлығы да бақытты болғысы келеді. Бірақ өмірде өзіміз ойлағандай бола бермейді. Махаббат біреуге ерте, біреуге кеш кездеседі. Ал махаббаттың барлығы дерлік бақытты болмай, әртүрлі кедергілерге кездесетіні – өмір заңы. Өмірдің бақыт пен қуаныштан, қайғы мен қасіреттен тұратыны заңдылық болса, ақын жүрек әйел атаулыға тек бақыт қана сыйлауға даяр. Авторлық ұстаным адамзатқа өмір сыйлайтын

әрбір ана жар құшуға, бала сүйеге, бақытты болуға құқылы дегенді ұқтырады.

Ақынның «Қазақ Елі – Тәуелсіз ел Мәңгілік» деген поэмасына бүгінгі қол жеткізген тәуелсіздігіміздің оңайлықпен келмегені жете жырланды. Түрі жағынан лирикалық поэмалардың қатарын толықтыратын бұл шығармада ақын арғы-бергі тарихымызға шолу жасайды. Күлтегін мен Білгенің, Істемі мен Бумын қағанның мемлекет құрғанынан бермен қарай сөз еткен ақын азаттық жолындағы күресте қаншама қан төгілгенін, бүгінгі егемендігіміздің бізге оңай олжамен келмегендігін ұғындырады. Қазақ мемлекетін құрған Керей мен Жәнібектен бастап, кешегі 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасындағы қазақ жастарының ерлігін еске алған ақын жауынгер халықтың өр ұландарын, хандары мен батырларын мақтан етті. Қазақ халқының бүгінгі бейбіт өмір сүріп отырғанының басты себебін Елбасының саясаттағы сара жолы деп түсінген ақын:

Жарқын іспен әлемді таң қылып тек,
«Отан!» деген жүректі жандырып кеп.
Айнымай әділеттің ақ жолынан,
Жаса!

Жаса, қазағым, мәңгілікке! [7, 255] –

деген түйін жасайды.

Сексенінші жылдары қазақ поэзиясына келіп қосылған ақындардың бірі – Светқали Нұржан. Ол да өзге ақындар тәрізді студент күнінен өзіндік қолтанбасымен республика көлемінде танылған ақын ретінде белгілі. Светқали шығармашылығы да соңғы ширек ғасырда ерекше көрінде. 2002 жылы үш томдық шығармалар жинағы жарыққа шықса, 2008 жылы «Ай таранған түн» атты жыр жинағын ұсынды.

Ақынның қазақ поэзиясына қосқан үлесі ескеріліп, әр жылдары Мемлекеттік «Дарын» және Т.Айбергенов атындағы сыйлықтардың лауреаты атанды. Лирикасымен көпшілік оқырманның ыстық ықыласына бөленген ақынның қаламынан «Сордағы із», «Хан кегі», «Тарғыл тағы», «Еңсегей бойлы ер Есім» тәрізді дастандар туды. Бұл туындылардың барлығы да әдебиетшілер мен сыншылардың назарына ілігіп, ақынның шығармашылығы жоғары бағаланды.

Ақын «Сордағы із» дастанын Жүмекен Нәжімеденұлының әруағына бағыштағаны белгілі. Төрт бөлімнен тұратын дастанға қазақтың өткен тарихы негіз болған. Сыршыл сезімді лирикалары мен шағын оқиғаға құрылған балладаларында өткеніміз бен бүгінгіміз, бүгінгіміз бен болашағымыз, қоғам мен заман, қоғамдағы адам орны төңірегіндегі әр алуан ойларға жетелейтін ақынның бұл дастаны өзіндік ерекшелігімен бағалы. Автор «Бұл жыр-хатым қазақтың данышпан ақыны Жүмекен Сабырұлы Нәжімеден немересінің әруағына бағышталды» деп жазған екен дастанның эпиграфына.

Дастан Ж.Нәжімеденов өмірден озған күнгі қаралы жиыннан басталады да, оның өміріне шолу жасау арқылы қазақтың кешегі тарихынан сыр суыртпақтайды. Бір отбасы, бір кейіпкер тағдыры мен ол өмір сүрген қоғамнан толыққанды мәлімет берген ақын кеңестік дәуір тұсындағы қазақ халқының мүшкіл күйін шынайы бейнелеген. Ақын өмірден өткенде қазақ жырының тағы бір туы құлап түскенін түсінген автор оның өміріне лирикалық шегініс жасайды. Жеті жасында әкесі Сабыр әскер қатарына алынып, Отанын басқыншы жаудан қорғамақ болып майданға аттанады. Сол кезде «Азаматтан туған жерде із қалса, Түбі айналып сол ізіне келеді!..» деп сенген Нәжімеден ақсақал мынадай ырым жасайды:

Шалғайына жабысып жүр жел де үріп,
Немере тұр... жеті жасар... телміріп.
Сонда ұлының – жалбарынып жүріп қарт,
Ізін сорға басып алған мөр қылып [8, 249].

Бұл – «Өз ізіне бір келер» жасаған ырым еді. Сордағы ізді жауын-шашын шайып, жел өшіріп кетпесін деген оймен оның үстіне қара қазанын төңкеріп қояды». Бірақ бұл ақсақал ойлағандай соғыс емес еді. «Қара қағаз – қара құзғын батыстан» келген кезде «Оңалар, – деп, – орнында бар» – ел кетті. Ал, орыны – ақын болып ер жетті. Күйші болып, «Топан» – күйді селдетті».

Автордың қазақы мінезбен ұлттық бояуды қанықтыра түскенін «Атасының сақалынан бір сүйіп, Жалғыз ұлға өмірден алмай қымсынып, Кете барды иіскеді де маңдайдан...» тәрізді мысалдар растайды. Алғашқы тіркес қазақтарды тұңғыш баласын әке-шешесінің бауырына салатын әдет-ғұрыпты айшықтайды. Тұңғыштарда әке-шешесін аға-жеңге ретінде сыйлап, кемпір-

шалдың «ақ» дегенде аузынан түсіп қалған баласымын деген сенім қалыптасқан.

Сонымен бірге Светқали қаламына тән негізгі ерекшеліктің бірі – бейнелі образдардың, тың тіркестердің жасалуы. Оны «Шөгеріп тастап керуен – таулар атанын, Иіріп тастап қалың құмның отарын – Дала жатты сипап селдір сақалын», «Қоңыр қозы – аузынан Арланның, Талай аман шыққаныма малдандым», «Дарак ағаш топырақ қауып құласа, Жапырақ жауып қала алмайды тамырын», «Шында тұрған құлжа етекке құласа, Ит айырып қалмауыш ма ед ермегін», «Маған ауыр осылардың бәрінен Өз ауылымның иттері үріп, қапқаны...», «Әлі жеткен талап жатты арланша, Қандыгердің азуында қан – борша!», «Қан шүмектер Жақпарынан Жанымның – Жүрегімнің Жаралары тоңғанда», «Төлеңгіттер бір кездегі тіленген, Тақсыр болды бұл күндері шіренген» деген жолдардан көруге негіз бар. Бұл тіркестердің көпшілігі төрт түлік малдың жекелеген қасиет белгілерімен байланыстырыла жасалғандығынан ақынның қазақ ұғымына жақын, түсінікті сөздерге, бейнелерге мән бергені байқалады.

Ақынның атеистік тәрбие белең алып тұрған кеңестік дәуір тұсында да қазақ халқының Жасағанға жалбарынып, бес уақыт намазын үзбегенін Нәжімеден ақсақалдың бейнесі арқылы суреттеуі орынды. Иманды жанның «Жаңғыз ұлдың жалғыз ізін сақта, Алла!» деген тілеуі қабыл болып, немересі үлкен ақын болғанына сендіреді.

Дастанға негіз болған із бен сордың астарында үлкен философиялық ой жатыр. Соры бетіне шыққан Ашақ – Мәші жерімен қазақ халқының сор маңдайына жазылған қасіретке толы тарихын параллель суреттеген ақын «Бір соқпаққа келеді әлі түсе алмай, Сормандай жұрт – Сорға Жазған Тағдырын!» деген түйін жасаса, «Із қалдыру» жөнінде де екі ойы анық байқалады. Біріншісі – адам табанының ізі болса, екіншісі – өмірдегі салған ізі. Ол Нәжімеденұлы Жүмекеннің болмыс-бітімімен, жүріп өткен өмір соқпағымен нанымды бейнеленген.

XX ғасырдағы қазақ халқының басынан өткен алапат қасіреттерді еске алған автор империяның отаршылдығын:

Империя –

Ашақ – сордай қағазын.

Жайып қойып қайдан білсін, қазағым,

Жатты менің жаназамды шығарып,
Іздерімді белден сызып – қара жын.
Менің Қаңқам – жайнамаз ғып кебінін,
Оқып тұрған еді сонда намазын [8, 260]

– деп суреттейді. Тәуелсіздік алғанымызға ширек ғасыр болса да сол тарихымыздың күні бүгінге дейін түгенделмей жатуы өкінішті. Ол жөнінде: «Тарихын Қанмен жазған Халықтың, Қалыңырақ болмаушы ма ед – Парағы?..» деген философиялық түйін жасайды. Күні бүгінге дейін кеңестер одағының құрамында болған жылдардағы қазақтың тарихы жазылып болған жоқ. Ол жөніндегі ақынның айтқан мына жолдары сол бір қасіретті жылдардың жанды картинасы екені анық:

«Шыныққандар» – жиғанымды тонады,
Құныққандар – иманымды тонады.
Сарып тұрып мешітімнің төріне,
Жыныққандар – Имамымды сабады! [8, 261]

Осылардың барлығы да өмірде болған оқиғалар. Кеңес үкіметін орнатамыз деп дінімізден, тілімізден, ділімізден айырып, мәңгүрт күйге түсірмек болған идеологиялық саясаттан біз, шын мәнісінде, иманды ата-әжелеріміздің тәрбиесінің арқасында аман қалдық.

Қазақ халқының өткен тарихына шолу жасаған ақын «Қара түнде қара шәлі оралып, Тұру керек Өткен Ізге оралып» деп қасіретке толы күндерімізге еске салса, «Арыстанның апанында ұйықтайтын, Не сүлейлер – үркек болды қояннан», «Құтаннан – құл, жұтаңнан – тұл өргізді, Биліктегі Қара Тобыр – көп елсіз!», «... Миын сорып семіріп жүр Ұлтының, Биліктегі Қара Тобыр – Қарғалар!..», «Жылап түсті қара аспаннан сора – бұлт. Жатып қалды тоң төсеніп сонда ақын» деген тіркестер бүгінгі хал-жағдайымыздан хабар береді.

Жансызға жан бітіретін ақын қаламынан туған кейіптеулер де өзіндік өрнегімен ерекше: «Қара бұлттар қойған кезде айды асап», «Түннің бұлтын жібергенде асап таң, Күн өнгенде қауыз жарып масақтан», «Уілдесе көшкен құмның өңеші», «Зар шынжыры жұлынымы байланған – Табғаш, Тұрпан, басмыл, үнді, түркіден», «Маған ізін басады ойып, ал, бірақ, Тарихтың талтаңдаған табаны!», «Үмітіңді Қайғы – балта жаңқалап», «Қиналсам да – миым үсіп, шаш түсіп», «Жер», – дейтұғын алып

қасапханадан, Қалай сүйреп шықтым, тоба қаңқамды?!» дейтін ақын атадан балаға мирас болып келе жатқан ауыз әдебиеті мен жазба мұраларымызда халық тарихы жазылып қалғанына көңіл аударады:

Поэзия – қасап-торы тарихтың!

Поэзия – Ашақ соры тарихтың!!

Поэзия қара тасы Халықтың!!! [8, 290]

Өлең жолының басқы сөздерін қайталау (анафора) арқылы ақын «поэзия» сөзіне көңіл бөліп отыр. Ондағы мақсат – ақындардың қазақ тарихына қатысты жайттардың барлығын қағаз бетіне түсіріп, оның әдебиеттегі көркем бейнесін жасағандығын көрсету.

Бір отбасы төңірегіндегі оқиғаларға тоқтала отырып, лирикалық шегініспен күллі халықтың тарихына жан бітірген ақынның келесі дастаны – «Хан кегі». Бұл шығармасын Әбілқайыр хан мен Бопай ханымға және тарихта орны бар бірнеше батырлардың әруағына арнаған ақын мұнда да тарих қойнауына үңіліп, халық тарихынан орын алар оқиғаларға жан бітіреді. Дастанға ХҮІІІ ғасырдағы оқиға арқау болғандықтан ақын бүгіндері қолданудан шығып қалған, бірақ сол кезде кеңінен қолданылған көптеген көне сөздерді еркін пайдаланған. Олардың қатарында дестір (мата), асмар (тапсыру), мұқаррам (аса қадірлі), ғизат-лу (құрметті), ғақбытылы (асылы, тегі), ниһаятсыз (шексіз, мөлшерсіз) т.б. тәрізді сөздер мысал бола алады.

Сонымен бірге тарихи деректер мен жер-су аттары, кісі есімдері кеңінен қолданылған. Мәселен Әбілқайыр ханның 1747 жылғы маусым айындағы «Жалған дүние ешкімге опа бермеген. Ол менен де қалады. Сол себептен де мен өзімнен өнген ұрпағым мен өзімнің халқым қазаққа қиыннан қиын жол салсам деймін. Сол жолды олар ұстанып, қажетіне жаратса деймін...» деген сөзі Ырғызға құятын Қабырға, Өлкейек өзеншелері, Еділ қалмақтарының ханы Аюке (1646-1724), Қайыпұлы Батыр сұлтан, қазақ ханы Болат Тәукеұлы, парсының шахы – Нәдір шах тәрізді өмірде болған тарихи кейіпкерлер дастанның тарихилық сипатын аша түскен.

Дастанға Әбілқайыр ханның түбіне жеткен Барақ сұлтанның сатқындығы мен аярылығы, Бопай ханымның одан кек алуы негіз болған. Бұл оқиғалар бұған дейін ел аузында атадан-балаға мирас

болып жеткенімен, көркем шығармаларға негіз болмаған. Дастанда Бопай ханымның бейнесі тағы бір қырынан толыға түскен. Ол Барақ сұлтанды тірідей өлтіретін жаза ойлап, соны орындауға бауырларын жұмсайды. Есігінің алдына күзет қойғанмен, олар да өзі секілді сатқындық жасап, қожайындарын сатып кетеді де, оны тірідей тұлдайды. Ер Шотан, Арғынбай, Айбас, Қонай тәрізді адайдың жігіттері түн ішінде үйіне келіп, Барақтың басындағы тәжін, қолындағы мөрін, кісесі мен асасын, бес қаруын сыпырып алып, сақал-мұртын күзеп, шашын сыпырып, басын ұстарамен шабақтап, екі құлағының азандығын тіліп, ханымның белгісін алып, тұлпарын тұлдап, туырлығын тіліп, өз шаңырағында маскаралап кетеді. «Төрени өз төрінде күзеу деген – Ақталап жібергенмен бірдей жаза!» екенін түсінген Бопай ханым неше күн ойланып осындай шешімге келеді. Айтқанындай мұндай қорлыққа шыдамаған Барақ у ішіп өледі.

Ақын осы оқиға арқылы оқырманға ой салады. Ханына жауыздық жасаған Барақтың бүгінде моласы да қалмай жоғалып кетсе, қапысыз шейіт болған ханның басына өскен мәжнұнтал жөнінде: «Жылаған Мәжнұнталды Хан басында – Халықтың көз жасынан өсті дейтін», – дейді. Екі кейіпкердің тірлігі арқылы адамзат баласына ой салады. Ол – қолыңмен істегеніңді мойныңмен көтеру, жасаған әрбір ісіңнің жауабы болатындығы.

Дастанның соңында ақын:

Жинайды жат қолынан арзан бедел,
Өспес ұл – өнбес шарды даулап көріп.

Ұлт болып қорғау керек ұлысыңды,

Ұлыны қорғау керек Зәузат болып!.. [8, 348], –

деген қорытынды жасайды. Мұның өзі елдікке, бірлікке шақырудан туғаны анық. Дастанның идеясы – Елбасының айтып жүрген қағидаттарымен үндесіп жатуы жалпыадамдық құндылықтардың қоғам, дәуір ауысса да ешқашан өзгермейтіндігі.

Светқали Нұржанның келесі дастандары да елдік мәселелерін арқау еткен «Тарғыл тағы», «Еңсегей бойлы Ер Есім» тәрізді туындылар.

Қазіргі таңда қазақ ақындары ел ішінде ауыздан-ауызға тарап, бүгінгі күнге жеткен аңыз әңгімелерді тірілтіп, оған жан бітіруде. Соның негізінде қазақ әдебиеті жаңа мазмұнмен толығып, жаңа кейіпкерлермен баюда. Тарихи тақырыпты

толықтыратын осындай поэманың бірі – сыршыл лирикаларымен бірге эпикалық құлаштағы поэмаларға қалам тербеп жүрген, атыраулық ақын Сәулеш Шәтенованың «Қыз Данай» поэмасы [9]. Ақын поэмада батырлығымен, даналығымен ел аузында жыр болып қалған қыз Данайға қатысты аңыз-әнгімелерді ұлттық әдебиетке алып келіп отыр. Толған айдай толықсып, ел біткеннің аузында аты аңызға айналған ару қыздың туа біткен сын-сымбатына таңдай қағып таңырқамаған адам жоқ еді. Өзінің болмыс бітімімен, қылықты қылығы, жарасымды назымен жігіт біткеннің көз құртына айналған сұлу жайлы поэма:

Қарайтындай қызғана ай,
Ай қызғана Қыз Данай.
Осы аңызды тыңдар ма,
Жүрек, жүрек сыздамай [9], –

деп басталады. Автор сан ғасырдың тарихын іздеп, жазба деректерге үңіліп, талай кітаптардың бетін ақтарғанмен қыз Данай туралы ешқандай мәлімет таппайды. Поэмаға негіз болған оқиға Маңғыстау жерінде өтетіндіктен оның кейіпкерлері де сол елдің жергілікті тұрғындары. Поэма басталған сәтте қазіргі таңда Маңғыстау болып кеткен жердің негізгі атауы – Мыңқыстау екеніне көзіміз түседі. Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан бұл жер географиялық жағынан түрікмендермен шектесетіні белгілі. Қазақ жерінің қай шетін алсаңыз да сан ғасырлар бойы көрші қонған елмен қырғи-қабақ болып, өмірі жаугершілікпен өткені тарихтан мәлім. Сол секілді батыс Қазақстанды мекендеген халықтың да түрікмендермен бітіспегені ұлттық әдебиетте біршама бейнеленді. Маңғыстау елінің тыныс-тіршілігінен, олардың кешегісі мен бүгінінен біз негізінде Ә.Кекілбаевтың, С.Нұржанның шығармаларынан жақсы таныспыз. Ал, С.Шәтенованың бұл поэмасы қазіргі әдебиеттегі осы тақыпты және бір қырынан толықтыратын туынды. Ақын Маңғыстаулықтардың өткен күнінен хабар беру үшін Төремұрат батырдың ойын пайдаланған. Көзі тірісінде-ақ аты аңызға айналған батыр атын елі «Төремұрат!» деп ұрандап жауға шапқанына қарап, оның осал батыр болмағанынан хабардар боламыз. «Мыңқыстаудан мазаны алып бітті, Қауқылдасқан түрікмен қауға бөрік» деп, көршілерінің бейбіт халықтың тынышын алғанына күйінген Өтен, Нарынбай тәрізді батырлар

мен Күнжарық, Байбақты, Есен секілді сардарлардың аруағынан медет сұраса, батырдың:

Жерімнің шөлі – құмайт, саз – даласы,
Батырдың домалаған аз ба басы?
Басым кетер менің де азар болса,
Мен тіріде бірақ та Жемде жатқан

Ешқашан қорлық көрмес Таз баласы, – деген сөзі батыр бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Ә, дегеннен-ақ өзінің өршілдігімен назар аудартатын ол – сан ғасырлар бойы қазақтың кең сахарасын найзаның ұшы, білектің күшімен жаудан қорғаған жауынгер қазақ халқының өр ұландарының бірі. Қазақтың даласы қандай кең болса, оны қорғаған батырлары да сондай көп. Олардың бірін тарихтан білсек, енді бірін әдебиеттен оқимыз, ал білмейтініміз қаншама. Себебі үлкен шайқастарда көзге түскен бірді-екілі батырлардың ғана аттары аталады да, басқаларының есімдер белгісіз болып қалып жатады. Сондай батырдың бірі – Төремұрат екендігіне шығарманы оқып отырып көзіміз жете түсті. Кіші жүздің үлкен атасы Таз руынан шыққан Төремұрат – «Кіші жүзді найза бер де жауға қой» деген халық даналығын және бір тірілтетін ержүрек батыр. Ақын батыр бейнесін аша түсу мақсатында негізгі орталық оқиғаларға көңіл аударады.

Мәселен, «Самай қожаның лаңы» деп аталатын тарауда ел ішінен алым-салық жинап жүретін патшаның жандайшабы Самай қожаның іс-әрекеті арқылы отаршыл империяның және оның сенімді өкілдерінің халыққа жасаған қиянаты нанымды бейнеленген. Ел ішіндегі жақсы ат пен сұлу қыздарға қырғидай тиген Самайдың ісі:

Дандайсып ел ішінде бұл шіркінің,
Дейді екен сұлу көрсе «бір түндігім».
Зорлап сұлу қызы мен қарындасын,
Қор болып талай үміт қырқылды мың.

Қорлық болмас сүйекке одан артық,
Келді де нөкерімен жерді тарпып.
Бірде Өтен батырдың ағасының,
Ең жүйрік кербестісін алды тартып, – деп суреттеледі.

Тірідей «Қорланғанша қолыңда өлейін» деп, қорлыққа шыдамаған Өтен батыр Самайдı қуып барып, «Қожаны ат үстінен аударып сап, Жүйрігін ағасының қайтып алды». Батырдың бұл наразылық әрекетіне айбылн жимай, өштесе түскен Самай залым кедейлердің салығын көбейтіп, ебін тауып ағасын өлтіреді. «Бауырымдап» зар илеген Өтен «Сені өлтірген Самай ма?», – деп, әр моладан найзасының ұшымен түртіп сұрай берді. Атқа қонып, Самайдан өш алайық дегенін ешкім қолдамаған соң, бауырының қазасы жанына батып қайғыдан қан жұтады. Мұны естіп Төремұрат қаһарланып, батыр біткеннің басын жиып, Самайдың алдынан тосып алады:

Деп аттанды: «Қорлаған елді Самай, –
Көзіңе көрсетейін жаһанамды!».
Қия алмай сонда Самай шыбын жанын,
Өзенге қойып кетті – Ойылға ағын.
Күнжарық, Нарынбаймен екі батыр,
Өлтіріп сол арада ішті қанын.

Осылайша, патшаның жандайшабының жанын жаһанамға келтірген батырларды ешкім, ешнәрсе тоқтата алмайтынына сендірген ақын келесі кезекте Құлшар, Кебіс, Келдеу және Төремұрат батырлардың Әлбаба қарттың ауылына келгеніне тоқталады. Қарияға сәлем бере келген «Қабыландай қайратты ұландардың», керегеден мойын созып жүз қарағанынан олардың бұйымтайы бар екенін байқаймыз:

Арманы еді олардың бұл талайғы:
Көрмек болып келген-ді аңыз болған,
Даңқты, асқан сұлу Қыз Данайды.

Бұл – Алла тағаланың өзі мінсіз етіп жаратқан Қыз Данайдың да аты мәлім болып, жігіт біткеннің көз құртына айналған шағы. Төрт ұлдың ортасында шолжаң өскен Әлбабаұлы Әжімбеттің жалғыз қызы Данайдың аңызға айналған сұлулығын ақын былай суреттейді:

Осы еді асқан сұлу Қыз Данайың,
Ұрлаған айдың сұлу жүз арайын.
Қоғадай жапырылған кірпіктері,
Жүрекке қалады найзадайын.

Жігіттердің өзін көргелі келгенін білген сұлу оларды сынамақ болып, батырлардың қолына су құятын баланың

құманына ыстық су құйып береді де, қолға су құя бастағанда өзі де кіріп барады. «Ыстық судан батырлар ыршып түсіп, Қыз алдында қысылып ұялды енді». Осы жолдарды оқып отырғанда батырлар жырындағы өздеріне сенімді серік боларлық жар іздеп шыққан батырлардың қандай ауыр сынақтардан өткендігі еске оралады. Көп жігіттің ішінен шыдамдылығымен, төзімділігімен көзге түскен батырдың бұл қылығы оның тағы бір қырынан аша түседі. Бұл кезде сұлуға қарап отырған Төремұрат оның аталас ағайыны Қитарбайдың айттырып қойған қалыңдығы екенін ойлап кеткен еді.

Қыз Данай – жолы бөтен, күйі бөтен,

Өткелден өте алмаған қиын екен.

Іштегі өкініштің шоғы – мынау,

Құмғандағы ыстық су бұйым ба екен?! – деп ойлаған Төремұрат батыр құмандағы ыстық суға қолын жуа берді, жуа берді. Өзінің шебер күйшілігі, құралайды көзге атқан мергендігі, сұлу бітімді сымбатымен елге белгілі Төремұрат батырды қыз да ұнатып қалады.

Қазақта қонақтар аттанып бара жатқанда, үй иесі олардың бұйымтайын сұрайтын дәстүр қалыптасқан. Сол секілді қонақтары жолға жинала бастаған соң, қария олардың бұйымтайын сұрайды. Батырлар үнсіз отырғанда немересі Данай рұқсат сұрайды да:

Талайлы тағдырымды тұрмын қалап,

Жайымды түсіне біл, ей, жамағат.

Батырлар, ренжімендер хақ ісіне:

Сүйгенім – жалғыз ғана Төремұрат, – деп өз шешімін айтады.

Қария немересінің бетін қақпай, оның тілегін қабыл көреді. Бірақ атасы «қос ғашықты қосамын, деп ел алдында ант ішіп, берген уәдесін орындай алмай», аяқ астынан қайтыс болып кетеді. Кейін Әжімбет пен төрт ұлы құдіретті құданың қыспағына шыдай алмай Қыз Данайды он бір жасар балаға ұзатады. Ата заңын, ата ғұрпын бұза алмай, ол да өзге қыздар секілді «Кимешек ішінде сыңсып кете барды, Қысылған қыз арманы». Төремұрат: «Қалауымды қи маған, – деген еді, Бір емес, екі жесір құнын берем», оған бөрінің артынша шулағандар көнбей, қызды айттырған жеріне ұзатып жібереді. Бірақ көп ұзамай қос ғашық сөз байласып, қашып кетеді. Қол ұстасқан ғашықтар өздері өмір

сүрген қоғаммен арпалысып, тағдыр тәлейіне жазғанды бірге көтеруге бел буып уәделеседі.

Батыр мен сұлу елден жырақ, Жылойда бақытты өмір кешіп жатқанын мына жолдар растайды:

Бал айы. Балдай бақыт. Бал құшақтар,
Жүректі улайтұғын бал қылықтар.
Айқасқан ақ отауда қос ғашыққа,
Атады аппақ таңдар алқынып бар.

Бір күні батыр түзде жүргенде үйге қажыған салт атты қонақ келеді. Ол – Оралдағы абақтыдан қашып шыққан Құрманғазы еді. Тұзақтан қашқан күйшінің нағашы жұртын паналап келгеніне қарап отырып, үш жұрттың ішінде «нағашы жұрттың сыншыл» келетінін байқауға болады. «Түрмеден қашып келген хас дарынды, Қарсы алды Төремұрат «Құрманым» деп. Қыз Данайдың сыңғырлаған күлкісі күйшінің шабытын оятып, «Қызданайдың күлкісі», «Шәйсандық», «Төремұрат» деген күйлерін шығарады:

Күлкісі, о ғажайып, сыңғыр-сыңғыр,
Үн келгендей құлаққа күй ме, не бұл?
Күлкісі – құлақ тосса Қыз Данайдың,
Күй болып естіледі күмбір-құмбыл.

Осы бір әдемі тыныштықты қазақтың бітпейтін жесір дауы бұзады. «Жесірімді ап қашқан қашқын», «Ағайынның арасын аштың» деп бұлардың артынан іздеп келген қалың қол Бейбіткөлде ұрыс салады:

Ұрысып сұлу үшін талас болды,
Ауылын шауып, жықты да қараш үйді.
Сойылдасып, адам өліп, қан төгіліп,
Айқасып екі жақ та аласұрды.

Жалған намыс қуғандардың жақ-жақ болып қырқысып, қанға боялғанын «Қызданайдың қырғыны» деп аталатын жерден көруге болады. Қазақтар жер атауын сол жердегі үлкен оқиғаларға немесе жердің ерекшелігіне қарап қоятын болған. Талай керегелердің сүйегі отын болған, қан төгілген төбелердің тоз-тозы шыққан бұл жердің атауы да сол бір қанды оқиғадан хабар беріп тұрғаны анық. Біздің кесіріміз елге тимесін, жазықсыз бала-шаға жапа шекпесін деп түйген ғашықтар «Кең далама сыймады- ау алтын басым, Қош! Қош! – деп қол ұстасып, атқа қонып» Бесқалаға аттанады.

Жат елге қыдырып емес, қашып барған ғашықтардың күні қандай болатыны тарихтан белгілі. Ағайын-туыстан қамқорлық таппай, туған жерден баз кешкен оларды «Қайда барса, Қорқыттың көрі» күтіп тұрды. «Түлкінің соры – қызылдығы» дегендей, енді айдай сұлу Қыз Данайдың тіл жеткісіз көркі түрікмендерді қызықтырады. Олар:

«Хор қызының келді өзі төрімізге,
Өлтірейік тездетіп ерін біздер.
Орданың көркі болар мына әйел,
Сыйлайық бұл сұлуды бегімізге», – деп шешеді.

Жат жерліктердің арам пиғылын сезген батыр мен сұлу түн жамылып, қос жүйрікпен туған жер қайдасың деп тартып кетеді. Екеуінің қашқанын ертесіне білген олар арттарынан екі жүз қуғыншы салады. Түрікмендердің ақалтекесі оларды қуып жетіп, батырды қоршап, қапияда «Шырағы мәңгі сөніп Төремұрат, Қасында Күйкентаудың қала берді».

Көп дұшпан қан жұтқан Қыз Данайды байлап-матап, Бесқалаға алып келіп, бегіне сыйға тартады. Қауқарсыз қарт, жары майданда опат болған сұлуға қамқорлық жасағандай болып: «Еркін жүре бер», – деп кеңдік жасайды. Данай осы еркіндікті пайдаланып, жарының алдаспанын жауларынан жасырып ұстап, арғымағын таң асырып баптай береді. Күндердің күні болғанда күзетке қойған баланың сусынына апиын қосып, оны ұйықтатып арғымақпен қашып кетеді.

«Бісмиллә. Қолдай көр, – деп, – о, тәңірім»,
Атылып үзеңгіге аяқ артты.
Дұшпанын сан соқтырып кете барды,
Қарғып өтті қарамай ор мен жарды.
Келіскен бабы сонда арғымаққа,
Қуғыншылар қуса да жете алмады, –

деген жолдар біріншіден – «Бісмиллә» деп бастаған істің сәтті болатынын байқатса, екіншіден – түрікмендердің ақалтекесін жеткізбеген арғымақтың бабына жетіп бапталғанын байқатады. Осы тәрізді шешуші сәттерді ақынның әсірелей (гипербола) суреттегені белгілі. Мұның өзі – Қыз Данайдың алдына қойған мақсатына жетпей қоймайтындығының көрсеткіші еді. Адай еліне табаны тиген соң, қалың адай «Қыз Данай – ержүрек қыз осы ма?» – деп, «Жігіт боп тумағаны-ай, е, япыр-ай!», – деп күтіп алады да,

қасына атқосшы қосып, жүйрік атпен сұлуды туған жері – Жылойына жеткізеді. Жауынгер қыз қол жинап, Өтен, Нарынбай тәрізді батырлармен жауға қайта барып, Төремұраттың кегін қайтарады. Төремұратты Күйкентауға жерлеп келген батыр қызды қалың елі Қитарбайға қайта қосады. «Қалың малға сатылған бұл әйелді, Атағы, ерлігі де құтқармайды, ә?!» деген жолдардан авторлық ұстаным байқалса, Қыз Данайдың соңғы сөзіне кейінгілерге қаратыла айтылған аманат сыйып кеткен:

Қыларсыңдар жыр мұны,
Айтарсыңдар мұндыны.
Сыпсың боп қалмас соңымнан,
«Қыз Данайдың қырғыны».

Поэманың бір ерекшелігі – ауыз әдебиеті үлгілерінің кеңінен қолданылуы. Ақын батыр бейнесін толықтыру үшін батырлар жырындағы мотивтер мен градация тәрізді дамыта суреттеулерді пайдаланған. Мәселен, қуғыншы түрікмендердің де осал жау емес екендігін олардың астарындағы ақалтеке аттарынан байқауға болады. Алқынған арғымақтың асу-асу белдерден алқынып өтіп жатқанын оқып отырғанда қазақ батырларының сәйгүліктері еріксіз еске оралады:

Асты аю жон дүңкиген алып-алып дөңдерден.
Асты айна көлдерден, асты небір шөлдерден,
Емексіткен бір үміт қамшылаумен дем берген.
Сүйгені үшін қос ғашық, осылай болды

сергелден.

Ауыз әдебиеті үлгілерінен бізге таныс мотивтің бірі – бас кейіпкердің арғымағымен сырласуы. Бұл мысалдар шығармаға ешқандай нұқсан келтіріп тұрмағандықтан, оны ұлттық әдебиеттегі дәстүр жалғастығының көрсеткіші деп қабылдауға негіз бар.

Сонымен бірге автор негізгі оқиғаға байланысты өлең формасын да өзгертіп отырады. Ол бірде он бір буынды қара өлең үлгісімен жырласа, енді бірде жеті-сегіз буынды жыр үлгісімен төгіп-төгіп алады. 7-8 буынды жыр үлгісіне мына жолдар мысал бола алады:

Екі жүз түрікмен қуды енді,
Ақалтекесін орғытып,
Жердің сорын иледі,

Ор текедей қарғытып.

Асыл жылқы қоя ма...

Ауыз әдебиеті үлгілеріне тән осындай мотивтің бірі – батырлардың арғымақтарымен сырласуы болса, оған Қыз Данайдың Төремұраттың шідерленген арғымағына жасырынып келіп сырласуы мысал бола алады:

Ақ арғымақ, арғымақ,
Шерлі әніме сал құлақ.
Қашар едім сенімен,
Алдымда тұр жар бірақ.
Керілген кең дүние,
Тағдырымыз тар бірақ...
Иең өлген тұл пырақ,
Сен де жүрсің қан жылап.
Мынау терте тірлікте,
Таусылдық-ау қалжырап.

Қыз Данайдың арғымақпен сырласуы – бір жағынан – жат елде одан басқа жанашыры жоғын байқатса, екіншіден – шідерлі жануарды шідерінің шешілетініне сендіруі еді. Бір-біріне дем берген қос мұңлық осылай өзара сырласу арқылы шер тарқатып отырғаны белгілі. Осындай мысалдың бірі – Қыз Данайдың Төремұраттың алдаспанымен сырласуы. Ол бірде өзі тығып қойған Төремұраттың алдаспанына қарап отырып:

Ақ алдаспан, алдаспан,
Соғылған ақ алмастан.
Жау көргенде құнығып,
Аппақ жүзін қан басқан.
О, киелі алдаспан,
Жау көзінен жасырып,
Қара жерге көміп ем.
Туған елге қәде қып,
Жеткізермін сені мен, – дейді.

Кейіпкердің бұл сөзі – өзіне берген серті екені белгілі. Бірақ алдаспанға қарата айтуынан батырдың алдаспаны қолында тұрғанда оның кегін алмай тынбайтындығынан хабар берер көркем деталь ретінде қолданылған.

Сөйлесе сөзі – шешенмін,
Қол бастасам – көсеммін.

Қалың мал екен – тек құным,
Төмен етектімін – десең кім.

Далиып жатқан далам-ай,
Қондырсақ деп ек саған ай.
Асылыңды сан жоғалттың,

Барыңды алмай бағалай! – деп аяқталатын поэмада қаншама ел басқарса да, қол басқарса да қыз балаға қазақтардың төмен етекті деп қарайтындығы Қыз Данайдың өмірі арқылы нанымды суреттелген. Поэманы жазып бітірген ақынға «Жүйрігіне қонған Қыз Данай ару ақ қар қылаулаған түпсіз аспанға айдай жүзін тоса бір қарап, келмес, мәңгі келмес ғасыр шымылдығына еніп бара жатқан» қалпында елестеуі – екі дүние арасындағы тылсым байланысты оқырманның есіне салады. Қазақта сөз бастаған шешендер, қол бастаған батырлар көп болған. Бірақ, олардың барлығы бірдей атала бермейді. Осы тұрғыдан келгенде, өмірде болған, аты аңызға айналған Төремұрат батыр бейнесінің ұлттық әдебиетке келуі қуантады. Ақынның Құрманғазы Сағырбайұлының «Төремұрат», «Қызданайдың күлкісі», «Шәйсандық» тәрізді күйлерінің жазылу тарихына үңілуі, ол туралы оқиғаларға жан бітіруі шығарманың тарихилығы мен деректілік сипатын аша түскен. Мұның өзі қазіргі қазақ поэмасының мазмұны жағынан толып жатқанын көрсетсе, жоғарыда көрсетілген мысалдардан ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті арасындағы дәстүрлі байланыс менмұндалайды.

Мұқатай Жылқайдарұлының (1938-1990) «Қарқара» дастанының үзіндісі 1987 жылы «Коммунизм нұры» газетінде жарияланған болатын. Дастанда Қарқара жәрмеңкесінің ашылу салтанатынан бастап, бәйге, қыз қуу, балуан күрес, тәрізді ұлттық ойындар нақышына келтіріле жырланған. Қазақ пен қырғыз халқына ортақ тойға екі елдің бірдей қатысқанын қыз қууға қатысқан қырғыз қызын қуып жетіп, ақ тамақтан сүйетін қазақ жігіті болса, оның астындағы торы тұлпар Жәмеңке батырдың талай жауды аттан түсірген сәйгүлігі болғандықтан қыздың астындағы ақбоз аттың адымын жаздырмайды. Осы сәтті ақын былай бейнелейді:

Сүюін сұлу қызды сүйді жігіт,
Арманға ат үстінде күйді жігіт.

Ішінен алғыс айтып Жәмеңкедей,
Батырға балғын басын иді жігіт [10, 152].

Базардың жайы мүлде бөлек, онда біреулер сауда жасап, енді біреулер ауруына шипа іздеп дәрі-дәрмек іздеп әлек. «Мал мен ақша, жүн мен тері қазақтан, Қалғандары құйылады жан-жақтан», – деген рас. Бәйгеден оқ бойы озық келген Жаңабайдың Қалмаққарасы ауызға алынғанда атбегі Жаңабай мен үстіндегі Кендірбайдың баласы қатар аталуы заңды. Себебі бұл үштік одақтың сыналар тұсы – бәйге. Алты алаш жиналған аламан бәйгеде сөрени қиып өту – үлкен бақыт. Осындай бақытқа кенелу екінің біріне бұйырмайтыны анық. Сөреге екінші жеткен қырғыздардың торысы, қатарласа келіп, сөреге таяғанда өкпесі қысылып баяулаған қалмақтардың ақбозы – бәрі де ат бәйгесінің сән-салтанатын келістіріп тұрған жүйріктер. «Жүйріктен жүйрік озар» деген осы болса керек. Себебі мұндай бәйгеге құлақ естіген жердегі жүйріктердің түгел жететіні белгілі. Дастанның бірінші бөліміне жәрмеңкенің осындай қызық думаны негіз болса, екінші бөлімінде Мальцев, Сорокиннің былығына тап боламыз. Саудагер Сүйдінбектің малы Байбөрінің өрісін таптағаны үшін арызданғанмен, қу саудагер олардың аузын бір қараның ақшасымен тығындап, Байбөрінің өзін абақтыға жаптырады. Қашқардың атышулы Бегін ұрдың деп тілмаштың өзі Байбөріден бір қараны иеленеді.

Кәпірдің өзіне сай тілмашы да,
Басады бұлаң құрық бұрмасына.
Аз күнде отыз-қырық мал жинады,
Емумен екі жақты бір басына.

Ал бастығы Подпороков пристав болып келгелі бір мәселені шешкен емес. Арақ ішіп, күнәға батқан болыстар, екіленген Ақымбай болыс, делдал Ақымбай, бір жылдық азығын бір жәрмеңкеден жинап алатын Қарақолдың приставы Подпороков – бәрі де шынайы бейнеленген кейіпкерлер.

Жәрмеңкеде патша ағзамның жарлығы оқылады. Онда отыз бір мен он тоғыздың арасындағы жігіттерді қара жұмысқа алатыны туралы айтылған:

Әскерге бәрін алады,
Жұмысқа ғана салады.
Тұрасын айтсаң, солдаттың

Атқосшысындай болады.
Болмайды мылтық, найзасы,
Қолында күрек, қайласы,
Бекініс салып,ор қазып,
Әскерге тиер пайдасы [10, 173].

Ақымбай, Ақжелке тәрізді болыстарға ойлануға үш сөтке уақыт беріледі. Бұл жайсыз хабар жетпістен асқан Жәмеңке мен Ұзақ батырларды ұйқысынан айырды. Ел басына күн тып, ел ерге қараған тұста қос батыр бір шешімге келеді. Оларға жас та болса қырғыз-қазаққа сыйлы жас батыр Серікбай келіп қосылады. Жақсы атанып, ояз бен приставқа жоспарларын айтып қоятын болғандықтан Ақымбай сынды пысықтардан сақтанады. Жәмеңке батыр бастаған жиын тұңғыш рет патшаның «Июнь жарлығына» қарсылық танытады. Қарасай, Тұйық, Қайқы, Ақшоқы, Жалаулы, Айт-Бозым, Қурайлы, Құмтеке, Текес, Мыңжылқы, Ақбейіт, Тамғалытас, Қабандыдан құйылған жұрт Қарқараға төгіледі. Жәмеңке мен Ұзақ, Серікбай мен Әубәкір, Ыбырай мен Әміре, Айтбай мен Тұрлықожа бастаған қалың нөпірді көргенде ояз, болыс, урядник, судья, тергеуші, тілмаштарға тықыр таянады. Тұрлықожа ақпатшаның уәдесінде тұрмай, жер мен өрісті алып, салықты көтергеніне наразылық танытып, оған әскер бермейтіндіктерін білдіреді. Қара жұмысқа адам бермейміз, қолына қару беріп, соғысқа үйретсін, не болмаса бізден адам орнына мал алсын деген халықтың ұсынысын білдіреді. Патшаға қарсылық танытып, бунт жасап тұрған халықтың қошқарлары Ұзақ пен Жәмеңкенің қолына кісен салып ұстаса, қалғанының бетін қайтару оңай деп шешіп, Қарақолдан әскер алдырады. Әскермен бірге Алматыдан «Бастаған он жеті адам тұтқындалсын» деген бұйрық қоса келеді. Ұзақ батырды үйінен ұстап алып кетсе, оны арашалап барған Ұзақ пен Әубәкірді абақтыға қоса жауып, сұрақтың астына алады. Олардан түк шықпасын білген прокурор мен судялар Жәмеңкенің тамағына у қосып өлтіреді. Батырын арулап жөнелте алмағаны олар үшін орны толмас өкініш еді. Онда да соңғы сапарға аттандыратын молда бар деген жауаппен Жәмеңкенің мүрдесін қайтармайды. Ұзақ түрмедегі атыс кезінде оққа ұшып, Әубәкір қашып құтылады. Райымбек, Саурық батырлардың атын ұрандап, жәрмеңкеге лап қойған халықтың қолында сойыл мен шоқпардан басқа, бірен-саран шиті мылтықтан

басқа құрал жоқ еді. Пулеметтің алдына келіп баудай қырылған олар жаудан он есе артық болғанмен, мұздай темірмен қаруланғандарға төтеп бере алмады.

Кең жазықта шашын жайып Қарқара,
Токсан тарау бұрым салып арқаға,
Көшкен елдің келініндей боздаса,
Қайқы азынап қоштасады баршаға.

Бұл шумақ ақынның тілдік грамматикалық қолданысты (инверсия) белгілі мақсатпен өзгерткеніне мысал. Сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінің өзгеріске ұшырап, сөйлем мүшелерінің орындары ауысып қолданылуы, әсіресе, поэзиялық шығармаларда көптеп кездеседі. Өлең шумағын тармақ, ырғақтарға бейімдеуде инверсияның атқаратын қызметі мол.

С.Медеубекұлыны «Қырдағы қырғындар немесе Аруана айтындары» атты дастанына да 1916 жылдың шындығы арқау болған. Автор Аруана атты бүкір кемпірдің айтуы арқылы сол кездегі ел ішіндегі адам жаны түршігер шындықтарға жан бітірген. Ақын бұл поэмада әр оқиғаны жеке тарауға арқау еткен. Мәселен, «Жапалақтыда немесе Қымқап жардың ерлігі» деген бірінші айтында патша орыс-казактарының жергілікті халыққа жасаған қокан лоққысы шынайы бейнеленсе, «Жаркент жанында немесе Казанцевтердің өлімі» деп аталатын екінші айтында жергілікті халықтың казактарға қарсы бой көтеруі, шегінен шыққан бассыздыққа қарсылық танытуы Казанцевтің әскерімен бірге қырып-салғанымен суреттелген [10]. Жер ауып келген мұжықтардың патша салығына ілікпей, өз заңымен өмір сүріп жатқаны, олардың хуторы Казанцевтің казактарды тірідей қорлауы шектен шыққан соң, казактың батыр жігіттері бір күні оларды жолда тосып, қоршап қолға түсіреді. Бастығынан бастап, казактарға істегенін өздеріне істеп, масқаралап өлтіретін казактың батыр жігіттерінің қылығы – шыдамның да шегі бар екенінің айғағы. Қазактың арын таптап, намысын қорлап, жерін алып, өздерін оққа байлап өлтіргені үшін олардың бәрін оққа байлайды. Осылай елдің, халықтың кегін бір қайтарады. Бұл казак халқының патша ағзамның өзіне қарсы шығуы еді. 1916 жылғы Асы, Далашық, Шіліктегі оқиғалар үшінші айтынға негіз болған. Тұрғынның қулығы мен ерлігі сол тұстағы шындықты толықтыра түскен. Аруананы солдаттар келе жатқанда ауылға жалғыз тастап,

олардың әуселесін байқайды. Қымызға тойған, нәпсінің құлы болған бастығын Аруана жігіттер жатқан жерге жеткізгенде Тұрғын оны төбеден бір-ақ қойып өлтіре салады. Осылайша шала мас казак-орыстарды оп-онай қолға түсіріп, олардың қару-жарақтарын иемденеді. Қазақтар көрінгенді асып, атып өлтірген жауыздардың халыққа істеген қаныпезерліктерін өздеріне қайтарады. Шілікте әскерге адам алмақ болып Хлыневскі бастап келген ақ патшаның әскерін Тұрғын бастаған қазақ жігіттері қолдарын байлап, қырып салады.

«Кеңсуда, Екіашада немесе Оразайдың ойраны» деп аталатын төртінші айтында Волков бастаған әскерлерді бес жүз жігіттің қырып салғаны, олардың Кеңсудағы алпыс үйді өртеп жібергені негіз болған. Алпыс үйден жер ошаққа көмілген бір нәресте мен оның анасы Аруана ғана аман қалады. Үйлерін тастап, бет-бетіне қашқан елдің үйлерімен бірге толғатып жатқан жас келіншекті үйімен қоса өртеп жібереді. Аруана: «...Жалғызым тірі болса, қайта оралып, Ұрпағын аман қалса, алар тауып...» – деп, нәрестесін жер ошаққа салып, үстіне қазан жауып, оның үстіне көрпелерді қабаттап жауып, от ішінен нәрестесін аман алып қалады. Кейін келген Тұрғын тірі қалған Аруананың айтуы бойынша ошақтан нәрестені тауып алады.

«Ақшоқыда немесе Серікбайдың және оның серігі Әбдіхалықтың әйелінің жоқтауы» деп аталатын бесінші айтында Ақжелкенің Серікбай, Алдаберген, Әбдіхалықтарды алдап ұстап, олармен бірге тоғыз ұйғырды Жаркентке айдап бара жатып, жолда атып тастағаны негіз болған. Серікбай оқ тисе де «Райымбек! Райымбек!» деп ұрандағанда жаралылардың аман қалғандары бас көтере бастайды. Мұны көрген жендеттер олардың түп-түгел екінші рет атып өлтіреді. Он бес казак мылтығымен он екі адамды жайратып салғанда оқ Алдабергеннің құлағына тиіп тірі қалады. Әбдіхалықтың әйелінің жоқтауында оның артында қалған елінің қоныстарын тастап, жат елге үдере көшкеніне тап боламыз. «Лепсіде немесе Таңабай мен Мақамбаевтың ездiгi» деп аталатын алтыншы айтында патша өкіметі Масловты отыз әскермен қазақты бағындыруға жібергенде тілмаш Мақамбаевтың келіссөзге келе жатқан тоқсан адамды «Олар ұл бергенше, тірі өледі...» деп айтқаны үшін қырып салады. Осылайша қазақтар өз елінде, өз жерінде кірмелердің қолынан өлім құшып, сұраусыз ит пен құсқа

жем болып қала береді. «Әбдіхалықтың әйелінің жоқтауы» жанры жағынан жоқтаудың ХХІ ғасырдағы жалғасын танытса, мазмұны жағынан аталған қырғынға халық атынан айтылған лағнет еді.

«Лепсіде немесе Таңабай мен Мақамбаевтың ездігі» деп аталатын алтыншы айтында жарлыққа Лепсідегі Мақаншы – Садыр болыстың қарсылығына кездесек, Мақамбай, Қасым болыстар ағайынға қарсылық танытады. Осының өзі-ақ би-болыстардың пікірі бір жерге тоғыспай, өзара қарама-қайшы болғанын байқатады. Осы тұста Киран сынды Пара берсе, тізімге алмаймыз деп, орыстармен ауыз жаласқан песірлердің жолы болды. Біреудің қайғысының үстінен пайда көрген жалғыз песірлер ғана емес еді. Мұндай оңай олжадан би-болыстардың өзі де оңай айырылмауға тырысты.

Жетінші айтынға 1916 жылдың тамыз-қыркүйек айларындағы «Қарқарада немесе Жәмеңке. Ұзақ, Әубәкірлер майданы» арқау болған. Мұнда жазалаушы отрядтың қарсылық танытқан Албандарды қынадай қырғанына кезіксек, «Текесте немесе Албан қырылған» деп аталатын сегізінші айтында босқан елдің арындап жатқан Текестен өте алмай бірі суға кетіп, қалғаны пулеметтен қырылғаны негіз болған. «Түзкөлде немесе 27 қазақ қалай атылды» деп аталатын тоғызыншы айтынға Торайғыр болысының босқынға ұшыраған қазақтарының еркек кіндіктерінің бәрін жолда қырып салады да, жылап-сықақтаған бала-шаға, қыз-келіншек, кемпірлер зар илеп қала береді.

«Ақтоғайда немесе Аруананың шегіркөзге шалма салғаны» деп аталатын оныншы айтында ақтардан кейін келген қызылдардың да елге өз топалаңын сала келгенін шегір көздің іс-әрекетімен бейнелеген. «Меркіде немесе ағайынды төртеудің бірлігі» деп аталатын он бірінші айтында Тұрысқұлдан туған Салмабай, Садырбек, Тамырбек, Әділбек тәрізді ағайынды жігіттердің қапияда қолға түскені, «Жалаңашта немесе абысындар айқасы» деп аталатын он екінші айтында Әділбек, Тамырбек, Садырбек әйелдерінің қарауылды жайратып салып, ерлерін абақтыдан құтқарғанына кезігеміз. «Қапалда немесе окоп қазған қазақтар» дейтін он үшінші айтында Қапалдағы атаман Аненков әскері қызылдар келе жатқанда олардан қорғанатын окоп қазған қазақтардың бәрін қырып салады. Мұндай сұмдықты көрмеген

«Ана, жар, әжелер мен қарындастар, Шаш жұлып, кара жерді жентектеді».

Он сегізінші айтыңға 1918 жылы «Шәлкөдеде немесе Диханбай әулетінің бесіктегі баласына дейін оққа ұшқаны» негіз болған. Ақ патшаға қарсы шықпай, Ұзақтарға қосылмай аман қалып, Шәлкөдеде жатқан Диханбай ауылын қызылдар келіп қырып салды. Құдайдан қорықпайтын кәпірлер қорымға барып тығылғандарды қуып жүріп жайратып, Шәлкөдені қан сасытып, далада сүйектері шашылып қалды. «Қулықта немесе Жағыперді батырдың қызылдарға қарсылығы», «Екіашада немесе Әшімжан батырдың қызылдардан кек алуы» атты айтында Жағыперді батыр мен мерген Әшімжанның қызылдарға қарсылығына тап болсақ, «Алматыда немесе Рыскелді ақынның кеңес үкіметін сынағаны. 1926 жыл» мұнда Рыскелді ақынның кеңес үкіметін жеріне жеткізе сынағанын көреміз.

«Бөріліде немесе Жетібай руынан бір әулеттің қырғыны. 1929 жыл» деген айтында қызылдар шайқамаған үй қалмағанын ақын:

Ой да, қыр да, шатқал да қан сасыған,
Қан иісі аңкиды аршасынан.
Қарғыстарды қайталап Хантәңірі,
Ыңырысқан үн шығар әр тасынан, –

деп суреттесе, «Укөкте немесе Жеткенбай әулетінің қырылғаны» т.б. қызылдардың ақ патша әскерінен қалған жекелеген әулеттерді қырып салғаны баяндалады. Кеңес үкіметі шекараны сызған кезде арғы бетте қалып қойған Жеткенбайдың елім, отаным деп келе жатқанда алдынан оқ атып совет әскерінің Укөк аңғарында қырып салғаны, бір көштен жалғыз кейуананың аман қалғаны сөз болған.

«Колхозда немесе Көдектің мұңында» мал мен жерді тартып алған коммунистерден үдере көшіп босқын болған елдің зары мен мұңы сол кездегі өмір шындығын ұғындырады. «Босқындық немесе Нұрақынның зары», «Ел көшкенде немесе Аруананың туған жермен арыздасуы. 1932 жыл» туған жерден үдере көшкен елдің зары еді бұл:

Қазақ азды, салт бұзылды, дін тозды,
Басшы қылды кешегі құл жылпосты.
Арға тамған қанға малған матаны,
Жалау етіп елді алдаған сырт озды.

Олардың коммунистерден қашқанда жат жерден тапқаны одан әрмен болды. «Жат жерде немесе арыстар ажалы» деген айтында маңдайының соры бес елі қазақтың арғы бетте көрген қорлығына тап боламыз. Қожекенің арқасына шоқ басса, Әсет, Оспан, Жүсіпбек, Көдек, Әуезхан, Таңжарық, Рыскелді тәрізді батырлар мен ақындардың басынан өткен қасіретті күндердің шындығын кейінгі жылдары ғана біліп келеміз.

«Аруананың туған жермен амандасуы». 1958 жыл», «Өз елі келгенде немесе кеңестік қоғамның мінезі. 1957жыл», «Намыс немесе Шегіркөздің жазасы. 1962 жыл» колхозда бригадир болып жүрген шегір көз кезінде Аруананың шалма салған патша жандайшабы болатын. Үстінен арыз айтып, оны жер аудартады.

Сағатбек Медеубекұлының «Қырдағы қырғындар немесе Аруана айтындары» дастаны – тәуелсіздік тұсында жазылған шығармалардың қатарын толықтыратын туынды. Бұл дастанға ХХ ғасыр басындағы ақ патшаның ойраны, қызылдар қырғыны, үдере көшкен елдің арғы бетте көрген зобаландары қайта бері өткенде бастарынан кешкен қиыншылықтары, қанмен келген кеңес үкіметінің 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейінгі ыдырауы тәрізді мәселелер негіз болған.

«Алматыда немесе Желтоқсан әні. 1986 жыл» деп аталатын жиырма жетінші айтында кеңестік дәуір тұсында қазақ халқының бастан кешірген жайттарына шолу жасала келіп, жастардың кеңестік жүйеге наразылығы 1986 жылғы оқиғасы арқылы суреттелсе, дастанның эпилогы Алмасбек Ахметбекұлының «Көк тудың желбірегені» ән-өлеңімен аяқталған (Әні –Ермұрат Зейілхандікі):

Көк тудың желбірегені
Жанына қуат береді.
Таңдауға түссе жан мен ту
Ең қымбат оған керегі –
Көк тудың желбірегені...

Әдебиеттер:

1. Қайырбеков Ә. Жандауа. Жыр кітабы: Өлеңдер, балладалар, толғаулар және поэмалар. – Алматы: «TST Company», 2013. – 408 б.
2. Бегманов Қ. Күреңбел: Өлеңдер, дастан, толғаулар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; Дәстүр, 2014. – 296 б.
3. Мырза Әли Қ. «Ташкентпен қоштасу» – поэтикалық кұбылыс // Ана тілі. – №9. – 28 ақпан, 2008.
4. Бегманов Қ. Алашорда аманаты // Қазақ әдебиеті. – 15 сәуір, 2016
5. Молдағалиев Т. Махаббат ақыны // Ана тілі. – 28 ақпан, 2008.
6. Жайлыбай Ғ. Қара орамал. Черный платок. Поэма-реквием. – Қарағанды: Болашақ-баспа, 2014. – 74 бет + 16 бет жапсырма.
7. Досжан С. Менің жалғыз серігім: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015. – 288 б.
8. Нұржан С. Таң қауызын жарғанда. 3 томдық III том. – Алматы: Үш қиян, 2002. – 352 б.
9. Шатенова Сәуле // Қыз Данай. Қолжазба автордың жеке мұрағатынан алынды.
10. С.Медеубекұлы. Қарқара толғауы: Тарихи өлеңдер, жыр-дастандар, ауызекі әңгімелер (1916 жылғы «Қарқара көтерілісі» туралы). – Алматы: Анарыс, 2016. – 320 б.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	3
---------------	---

I БӨЛІМ

Қазіргі қазақ лирикасы	9
Поэмадағы дәстүр ұласуы	77
Прозадағы көркемдік ізденістер.....	117
Бүгінгі драматургия	169

II БӨЛІМ

ӘДЕБИ ПОРТРЕТТЕР

Шәрбану Құмарова	199
Шәрбану Бейсенова	216
Бексұлтан Нұржеке	232
Рафаэль Ниязбеков	249
Тынымбай Нұрмағамбетов	267
Нағашыбек Қапалбекұлы.....	280
Серік Асылбеков.....	294
Дидахмет Әшімханұлы.....	313
Қуаныш Жиенбай.....	330
Қуандық Түменбай.....	347
Рахымжан Отарбаев	362
Қасымхан Бегманов.....	380
Бақытбек Бәмішұлы.....	390
Нұрғали Ораз.....	402
Бауыржан Жақып.....	413
Светқали Нұржан.....	428
Темірғали Көпбаев.....	438
Жанат Әскербекқызы.....	454
Мұрат Шаймаран	467
Думан Рамазан.....	480
Маралтай Райымбекұлы.....	494

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ:
ДАМУ ҮРДІСТЕРІ, ЕСІМДЕР
МЕН ОҚИҒАЛАР**

Беттеу, дизайн Рык Л.А.

Басуға қол қойылды
Офсетті қағаз 80 гр.,
Формат 60x84^{1/16}. Шартты баспа табак
Таралымы 60 дана

PRINT
ИЗДАТЕЛЬСТВО
И ПОЛИГРАФИЯ **EXPRESS**

Алматы қаласы
А.Байтұрсынов көшесі 85,
Жамбыл көшесінен жоғары
тел.: 292-10-95, 292-14-28
e-mail: print_express@bk.ru